

VERLOREN VERTROUWEN

EN DE WEG NAAR HERSTEL

Een terugblik op twaalf jaar verkiezingsnederlagen

NOVEMBER 2007

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Is een terugblik op het reilen en zeilen van D66 in de periode van 1994, toen de partij een historisch hoogtepunt van 24 zetels behaalde, tot het najaar van 2006, toen er nog 3 zetels resteerden, echt nodig? Is alles al niet eens gezegd, liggen er niet voldoende evaluaties en andere geschriften die ons met de neus op de feiten en het eigen falen drukken? Is de eigen D66-boezem niet langzamerhand overvol van alle handen die er in de loop van de jaren ingestoken zijn? Zou wéér een analyse niet de grens van het masochisme overschrijden? Kunnen we niet gewoon overgaan tot de orde van de dag?

Nee, zo meende het D66-congres op 12 mei 2007. Het congres was van mening dat het Landelijk Bestuur met de nota "Klaar voor de klim" te snel wilde overgaan tot een nieuwe start, zonder zich voldoende rekenschap te geven van de redenen waarom D66 de afgelopen twaalf jaar aan politiek profiel en electoraal vertrouwen heeft verloren. De congresmotie die aanleiding was voor deze evaluatie, verwees, hoe ook verwoord en toegelicht, naar een zorg onder de D66-leden en indirect naar een onvrede onder de D66-kiezers.

De commissie die door het Landelijk Bestuur is belast met de uitvoering van de congresmotie, erkent deze zorg en meent dat het na twaalf jaar verkiezingsnederlagen zinvol is om aan de hand van de recente geschiedenis en een aantal terugkerende thema's te bezien waar D66 keer op keer tegen aan loopt. De afgelopen twaalf jaar hebben immers aangetoond dat zeilen met – aanvankelijk – de wind in de rug gemakkelijker lijkt dan het is. Voor je het weet loop je averij op, ga je de mist in of laat de stuurmanskunst of het teamwerk, nodig voor de juiste koersbepaling, te wensen over. Soms wordt de wind je uit de zeilen genomen, ga je op het verkeerde moment overstag of laat je je de loef afsteken, om uiteindelijk te constateren dat de motor hapert zodat je wel voor anker moet gaan om je schip op te kalefateren om het weer zeewaardig te maken. Zeewaardig in een steeds weerbarstiger klimaat.

De oorzaken van de averij die D66 heeft opgelopen, zijn voor een deel zaken waar ook andere partijen bij tijd en wijle last van hebben. Voor een deel zijn het echter ook specifieke D66-problemen die bij de aard van de partij horen. D66 is bij uitstek de partij die het vanaf zijn ontstaansgeschiedenis moet hebben van haar uitstraling, haar niet verzuilde of aan belangen gekoppelde boodschap, haar stijl van politiek bedrijven en de kwaliteit van de mensen die daar bij horen. En dat in combinatie met frisse, vernieuwende en progressieve ideeën over de toekomst van de samenleving en doordachte analyses, zonder vooroordelen. Op die manier heeft D66 altijd vertrouwen gewekt. Dat vertrouwen in de partij is in de afgelopen jaren onmiskenbaar voor een groot deel verloren gegaan. De oorzaken daarvan proberen te achterhalen is dan zinvol.

1.2. Opdracht

Het D66-congres op 12 mei 2007 was van mening dat het na twaalf jaar van verkiezingsnederlagen tijd was voor een diepgaande en gestructureerde analyse van wat er mis ging. In motie 85.5001 constateerde het congres dat D66 de afgelopen jaren veel politiek profiel en het vertrouwen van de kiezer heeft verloren en dat een grondige analyse van de electorale neergang van de afgelopen 12 jaar nodig was. Waarom stemden de kiezers in 1994 massaal op D66 en daarna steeds minder? Waarom keerden de kiezers zich van D66 af en welke conclusies moeten daaraan worden verbonden ten aanzien van de koers van de partij? Wat was de maatschappelijke context waarin de neergang plaats vond? En hoe kunnen de lessen uit deze periode worden vertaald in aanbevelingen voor de toekomst?

De commissie plaatst enkele kanttekeningen bij deze opdracht. De eerste kanttekening betreft het gegeven dat er vrijwel geen kwalitatief kiezersonderzoek beschikbaar is, waaruit kan worden afgeleid waarom kiezers wel of niet op D66 stemden. Veel van de bevindingen van de commissie zijn dan ook niet gekwantificeerd. Daarvoor is een ander type onderzoek nodig, waarvoor de commissie niet de tijd en middelen had. Dat betekent dat deze rapportage dan ook een terugblik bevat en geen echte politieke analyse. Het is aan het Landelijk Bestuur om te beoordelen of een dergelijke analyse noodzakelijk is ter

onderbouwing van een toekomstige electorale strategie.

Het Landelijk Bestuur verzocht ons een verondersteld kiezersperspectief te hanteren. Bij het aangeven van oorzaken voor verkiezingsnederlagen betekent dat dat de nadruk is komen te liggen op zaken die fout zijn gegaan. Dat neemt niet weg dat er ook dingen goed gingen, al kreeg D66 daar niet altijd het krediet voor. Waar relevant is dat in deze rapportage vermeld.

In de tweede plaats gaat de wens om terug te kijken vanaf het jaar 1994 voorbij aan de aanloopfase naar dat jaar. De 24 zetels die D66 in 1994 behaalde, kwamen niet uit de lucht vallen. In 1989 was D66 vakkundig buiten het toen ontstane kabinet gehouden, wat de toenmalige Tweede Kamerfractie, onder leiding van fractievoorzitter Hans van Mierlo, de gelegenheid gaf een subliem uitgespeelde slachtofferrol te vervullen in haar oppositierol voor het kabinet. De WAO-perikelen bij de PvdA en de problemen rond de AOW bij het CDA gaven, in de woorden van Hans van Mierlo, "het ontredde electoraat een helder beschrijfbaar ruimte" waarin het D66, de partij, die door veel kiezers vaak als tweede keus genoemd werd, aan de macht kon helpen en tevens het CDA een keer uit zijn decennia oude machtscentrum kon verdrijven. 1994 is echter als beginjaar voor een analyse betrekkelijk willekeurig, omdat 24 zetels vrij algemeen als een uitzonderlijk hoog aantal wordt beschouwd. Iemand zei ons: '24 zetels is het ergste wat ons kon overkomen, het kon daarna alleen maar minder worden'. De commissie wijst erop dat reeds een maand nadat het eerste Paarse kabinet tot stand kwam, de peilingen voor D66 14 zetels aangaven, een aantal dat vrijwel constant bleef tot de verkiezingen van 1998. Het antwoord op de vraag naar de natuurlijke grootte van een partij als D66 kan deze terugval overigens relativeren.

Ten slotte moet het de commissie van het hart dat de voor de uitvoering van de congresmotie toegemeten tijd eigenlijk te kort was. De congresmotie vroeg het Landelijk Bestuur om vóór het congres van 17 november 2007 met een analyse te komen. De commissie kon half augustus van start gaan en heeft alles op alles gezet om deze terugblik tot stand te brengen, doch in het besef dat de beschikbare tijd beperkt was.

1.3. Werkwijze

De commissie heeft zelfstandig onderzoek gedaan naar het wel en wee van D66 gedurende de afgelopen twaalf jaar. Het doel daarvan was om die momenten en gebeurtenissen te benoemen die naar het oordeel van de commissie medebepalend zijn geweest voor het beeld dat de kiezers van D66 kregen. Daarbij heeft de commissie getracht, mede aan de hand van opiniepeilingen en verkiezingsuitslagen, in de huid van de kiezer te kruipen en zich voor te stellen hoe deze D66 heeft beoordeeld. Daarbij gaat het bijvoorbeeld over het profiel van D66, de boodschap van de partij, de mensen die die boodschap uitdragen, het programma, de gekozen strategie, de deelname van D66 aan kabinetten, de omgang met macht en de manier van politiek bedrijven. Allemaal punten die te maken hebben met vertrouwen, met eerlijkheid, met authenticiteit en met verwachtingen ten aanzien van D66.

De commissie heeft gesprekken gevoerd met deskundige buitenstaanders en vervolgens met een groot aantal betrokken sleutelfiguren. Tijdens de gevoerde gesprekken is uitvoerig gesproken over de gang van zaken bij de geobserveerde belangrijke momenten, de interne onderlinge verhoudingen en de (ontbrekende) regie om crises het hoofd te bieden. Ook het toekomstperspectief was onderwerp van gesprek. Opvallend was de grote bereidwilligheid om op korte termijn een gesprek met de commissie te voeren. Zonder uitzondering droegen deze gesprekken een openhartig karakter. Iedereen was bereid om nog eens om te kijken en de commissie te helpen bij het leggen van vingers op zere plekken. De commissie is iedereen daarvoor zeer erkentelijk.

De bedoeling van dit rapport is niet om 'zondebokken' aan te wijzen. De commissie trekt conclusies in de veronderstelling dat iedereen heeft gehandeld naar eer en geweten, ook al is er niet altijd even goed gecommuniceerd, zowel onderling als naar de achterban en de kiezers. Politiek blijft echter mensenwerk, met een soms onmenselijk zwaar karakter. Daarom is in de terugblik ook niet tot op persoonsniveau aangegeven wie wanneer wat 'verkeerd' heeft gedaan. Evenmin is breed op persoonsniveau uitgemeten wat er allemaal wel goed is gegaan.

Iedereen die in de periode 1994-2007 deel uitmaakte van de partijtop danwel op andere wijze een

belangrijke rol speelde, is mede debet aan de gang van zaken. Ook draagt de partij een collectieve verantwoordelijkheid: veel beslissingen zijn immers door het congres geaccordeerd of achteraf bekrachtigd.

Elke terugblik heeft per definitie een hoog "beste stuurlied aan de wal"-karakter. De commissie hoopt met deze evaluatie niettemin zodanig schoon schip te maken dat D66 weer vooruit kan, met een stevig profiel en een goede inhoudelijke boodschap.

1.4. Opbouw rapport

In hoofdstuk 2 wordt een beeld geschetst van het electoraal verloop van D66 in de periode waarnaar de commissie onderzoek heeft gedaan. In de daarop volgende drie hoofdstukken wordt teruggekeken op deze periode, die daarvoor is verdeeld in drie tijdvakken: 1994-1998 (hoofdstuk 3), 1998-2002 (hoofdstuk 4) en 2002-2007 (hoofdstuk 5). Per periode worden de momenten en gebeurtenissen benoemd die naar het oordeel van de commissie medebepalend zijn geweest voor het beeld dat de kiezers van D66 kregen. Omdat dat beeld voor een belangrijk deel wordt bepaald door interne 'Haagse' processen, laat deze evaluatie, waar relevant, ook iets van die interne processen zien. In hoofdstuk 6 volgen de conclusies, de herstelkansen voor D66 nu en aanbevelingen voor de toekomst. Het rapport wordt afgesloten met een Slotwoord.

1.5. Samenstelling commissie

De commissie die door het Landelijk Bestuur is belast met de uitvoering van motie 85.5001 bestond uit:

<i>Louise Groenman</i> , voorzitter	voormalig Tweede Kamerlid voor D66, voorzitter
<i>Saskia Bruines</i>	voormalig wethouder voor D66 in Amsterdam
<i>Erik Boog</i>	wethouder voor D66 in Hilversum
<i>Menno van der Land</i>	politicoloog en auteur van <i>Tussen ideaal en illusie, de geschiedenis van D66 1966-2003</i>

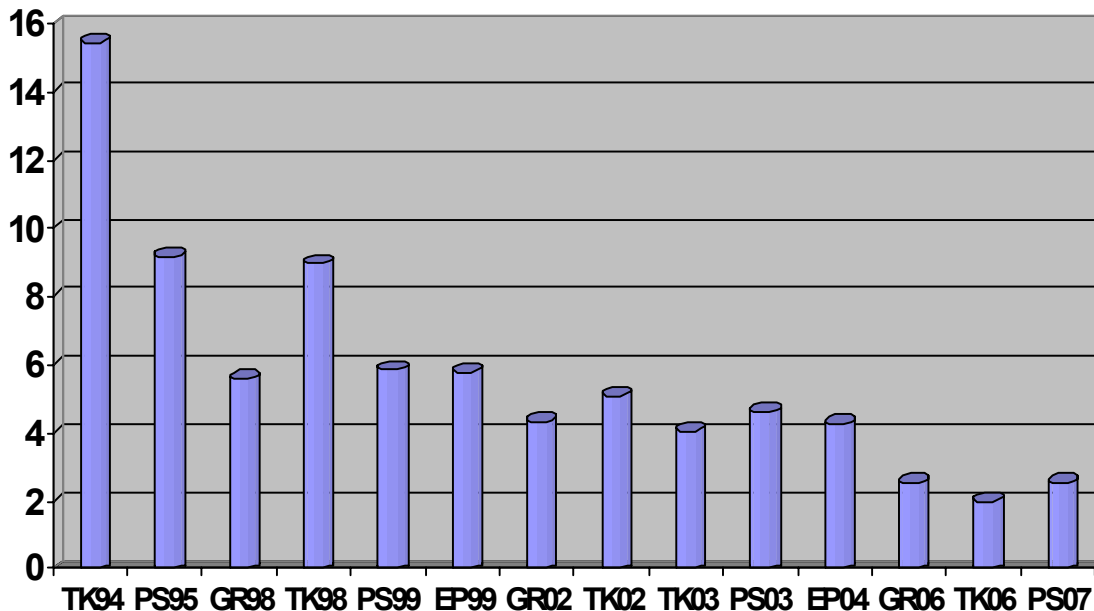
2. Electoraal verloop 1994-2007

2.1. Verkiezingsuitslagen

Deze terugblik begint op het moment dat D66 zich electoraal op haar hoogtepunt bevindt. Bij de verkiezingen op 3 mei 1994 behaalt de partij 15,5% van de stemmen, goed voor 24 zetels in de Tweede Kamer. Dit betekent een verdubbeling van het aantal zetels dat de partij in de periode 1989-1994 had en het is meer dan D66 in het verleden ooit gehad heeft. Het klinkende verkiezingsresultaat is het gevolg van een combinatie van factoren: een periode van succesvol oppositievoeren tegen het kabinet-Lubbers III, een gedegen verkiezingsprogramma, een goede verkiezingscampagne, onbetwist en charismatisch leiderschap en de electorale neergang bij de regeringspartijen CDA en PvdA.

In de twaalf jaar die volgen, behaalt D66 bij iedere verkiezing minder stemmen dan bij de voorgaande verkiezing voor hetzelfde orgaan. De electorale neergang wordt voor het eerst zichtbaar bij de verkiezingen voor Provinciale Staten op 8 maart 1995. D66 behaalt 9,2% van de stemmen, omgerekend zakt de partij daarmee van 24 naar 14 Tweede Kamerzetels. De 24 zetels van mei 1994 blijken inderdaad een electorale piek te zijn geweest, mede veroorzaakt door de omstandigheden van dat moment. In de opiniepeilingen houdt D66 het niveau van ongeveer 9% van de stemmen lange tijd vast. De uitslag bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 1998 is mede daarom een teleurstelling. Met slechts 5,6% van de stemmen (9 kamerzetels) wordt een voorlopig dieptepunt bereikt. Het resultaat bij de Tweede Kamerverkiezingen, twee maanden later, is minder dramatisch: D66 zakt van 24 naar 14 zetels, het niveau waarop de partij in de meeste opiniepeilingen al sinds het voorjaar van 1995 heeft gestaan.

Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten op 3 maart 1999 verliest D66 opnieuw. De partij levert ten opzichte van mei 1998 4% in en raakt haar plaats als vierde partij van Nederland kwijt aan GroenLinks. Bij de daaropvolgende verkiezingen voor het Europees Parlement, die op 10 juni worden gehouden, blijft de partij stabiel op 5,8% van de stemmen.

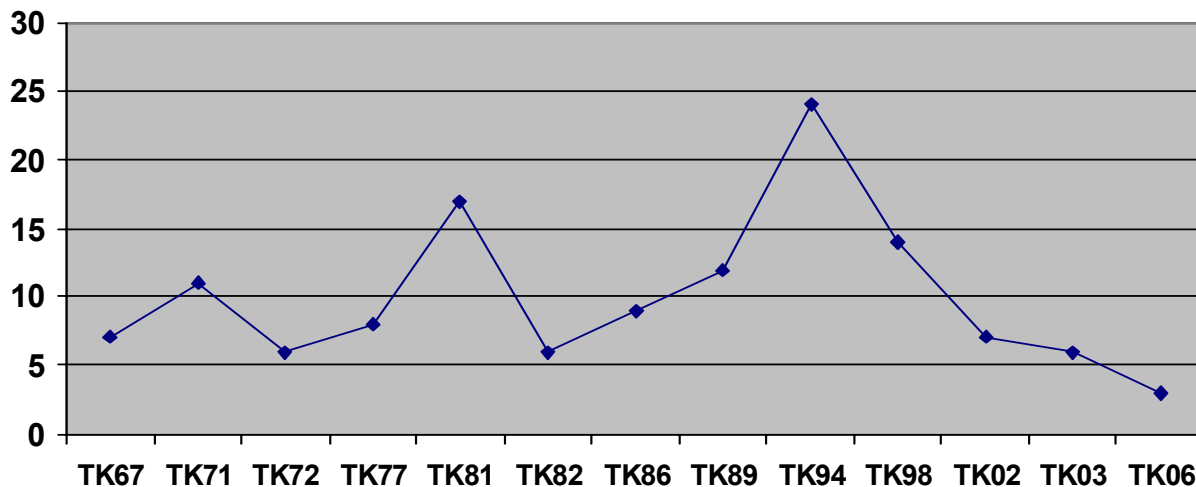

Tabel 1: verkiezingsuitslag D66 1994-2007, in procenten

Bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2002 behaalt D66 4,3% van de stemmen, omgerekend goed voor 6 zetels in de Tweede Kamer. Bij de daarop volgende Tweede Kamerverkiezingen op 15 mei is het resultaat iets beter: 5,1% van de stemmen levert D66 7 zetels op, een halvering van de Tweede Kamerfractie. Als een jaar later opnieuw verkiezingen worden gehouden, verliest D66 opnieuw een zetel en komt daarmee op 6. Procentueel scoort de partij met 4,1% nog net iets lager dan bij eerdere dieptepunten: in 1972 en 1982 haalde D66 eveneens 6 zetels met een percentage van respectievelijk 4,2 en 4,3.

Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten in 2003 (4,59%) en het Europees Parlement in 2004 (4,25%) lijkt de neerwaartse trend te zijn gestuit. Twee jaar later blijkt hiervan echter geen sprake te zijn: bij de gemeenteraadsverkiezingen haalt D66 slechts 2,65% van de stemmen, omgerekend goed voor 4 Tweede Kamerzetels.

In de opiniepeilingen die in de maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 worden gepubliceerd, schommelt D66 tussen de 0 en 1 zetel. Kort voor de verkiezingsdatum laten de peilingen een licht herstel zien en als de uitslag bekend wordt, blijkt D66 3 zetels te hebben behaald. Het behaalde stemmenpercentage (1,96%) is voor D66 echter een nieuw historisch dieptepunt.

Tabel 2: aantal Tweede Kamerzetels D66 1967-2007

2.2. Veranderingen in het politieke klimaat

De commissie meent op dit punt ook iets te moeten zeggen over de maatschappelijke context waarin – in ieder geval een deel van – de electorale neergang heeft plaats gevonden. Over dit veranderende klimaat valt veel te zeggen, maar een paar aspecten hebben ongetwijfeld invloed gehad op de electorale positie van D66. Zo is er de afgelopen jaren duidelijk sprake van een toenemend conservatisme (zowel links als rechts conservatisme). Veranderingsgezindheid en liberalisme/vrijzinnigheid is even uit de mode, de maakbaarheidsgedachte heeft een *comeback* gemaakt. Er heerst in toenemende mate ergernis over de (als zodanig ervaren) doorgeschoten individualisering en de ‘vermarkting’ van publieke diensten. Typische D66-onderwerpen (denk aan immateriële vraagstukken) zijn, na een succesvol Paars beleid op dit gebied, van de agenda verdwenen en andere onderwerpen (sociaal-economische vraagstukken, Irak, Afghanistan, integratie) zijn het debat gaan domineren.

Een ander punt is dat, sinds 11 september 2001, de moord op Fortuyn en de moord op Theo van Gogh, het politieke en maatschappelijke debat wordt beheerst door angst, kortetermijndenken en sterke

gerichtheid op gevaren van terrorisme en de multiculturele samenleving, waarbij religie, cultuur en criminaliteit maar al te makkelijk met elkaar verbonden worden. Illustratief hiervoor is dat veel kiezers bereid zijn om hun privacy op te geven voor al dan niet bewezen veiligheid, bijvoorbeeld waar het gaat om cameratoezicht in de openbare ruimte.

Verkiezingsprogramma's zijn voor kiezers steeds minder belangrijk. Voor het politieke debat is daarentegen de waan van de dag steeds belangrijker geworden. De kracht van de nuance, waar D66 het van moet hebben, verdraagt zich steeds minder met de houding van andere partijen. In de loop van de jaren wordt er bovendien steeds meer gepeild, waardoor 'de politiek' in toenemende mate geleid wordt door opiniepeilingen. Er is, ook door de media, een groter verschil ontstaan tussen beeld en werkelijkheid. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het beeld dat Rita Verdonk van zichzelf wist neer te zetten als een zeer daadkrachtige minister, terwijl ze op haar portefeuille weinig effectief was. In verkiezingscampagnes spelen ' buikgevoelige' onderwerpen als voedselbanken of de houding tegenover niet in Nederland geboren landgenoten of asielzoekers een onevenredig grote rol. Bij de werkelijke verkiezingen wordt er dan ook nog vaak strategisch gestemd alsof er sprake zou zijn van een verkiezing van de minister-president.

In partijpolitieke zin is te constateren dat de solide basis, gebaseerd op de verzuiling en belangenbehartiging, waardoor de traditionele politieke partijen altijd konden rekenen op een min of meer vaste kiezersgroep, is gaan wankelen.

De door D66 in 1966 voorspelde teloorgang van het bestaande politieke en democratische systeem lijkt zich, 40 jaar na dato, in volle omvang voor te doen.

De ruimte waarbinnen politiek wordt bedreven is niet meer geordend en in hoge mate onvoorspelbaar geworden.

Ten slotte, en ongetwijfeld samenhangend met bovenstaande, wordt geconstateerd dat de kiezer gevoeliger geworden is voor de persoon van de lijsttrekker. In de door ons gevoerde gesprekken is opgemerkt dat kiezers meer behoefte krijgen aan "warme" leidersfiguren met een hoge mate van authenticiteit.

2.3. D66 op lokaal en provinciaal niveau

In deze rapportage wordt vooral teruggeblikt op het optreden van het D66 in Den Haag: de Tweede Kamerfractie en bewindsliden. Toch is het goed om ook even stil te staan bij D66 op lokaal en provinciaal niveau. Het landelijke optreden van D66 heeft namelijk grote consequenties gehad voor de basis van de partij. De onderzoeken naar kiezersgedrag zijn niet eensluidend over de exacte mate waarin de landelijke politiek bepalend is voor de keuze voor een partij bij lokale of provinciale verkiezingen. Maar de onderzoeken geven wel aan dat de invloed van Den Haag op die verkiezingen nog steeds groot is. Het is dan ook evident dat de landelijke perikelen rond D66 een duidelijke weerslag kregen op lokaal en provinciaal niveau. D66 kreeg steeds minder gedeputeerden, wethouders, staten- en raadsleden en de animo om lokaal actief te worden nam sterk af. Daardoor konden ook veel vacatures in besturen en (raads)commissies niet vervuld worden. Dat versterkte het beeld van een partij in nood. Tegelijkertijd kon de Tweede Kamerfractie zo ook steeds minder gevoed worden door signalen uit het land.

Gelukkig waren er ook uitzonderingen. Diverse afdelingen (onder andere in Gennep, Leiden, Utrecht en Zoetermeer) maakten werk van een activistische wijze van politiek bedrijven, dicht bij de mensen van hun stad of dorp. De persoonlijke benadering van herkenbare D66'ers op basis van een duidelijk lokaal profiel zorgde ervoor dat D66 zich in deze en andere gemeenten kon handhaven of winst kon behalen bij lokale verkiezingen. Ook scoorden deze gemeenten doorgaans beter bij provinciale, Tweede Kamer- of Europese Verkiezingen. Permanent campagnevoeren op lokaal niveau loont dus. Ook de mogelijkheid tot het invoeren van het lokaal lidmaatschap zorgde de laatste jaren bij diverse afdelingen tot een versteviging van de basis. Daarnaast zien actieve afdelingen ook weer een groei van jonge leden en zijn de Jonge Democraten een uiterst succesvolle jongerenorganisatie gebleken. Hierdoor liggen er enorme kansen om een nieuwe groep mensen aan D66 te binden. Zowel op lokaal als landelijk niveau.

2.4. Profiel van de D66-kiezer

Voor deze rapportage is het ook van belang inzicht te hebben in het profiel van de D66 kiezer door de jaren heen. De meeste informatie over dit kiezersprofiel is te vinden in 'D66, kiezers en stemgedrag (Stemmen op D66 beschreven en verklaard)' van politicoloog Pieter van Wijnen uit 2004, uitgegeven door het Kenniscentrum van D66. In dit rapport presenteert Van Wijnen op objectieve wijze de kenmerken en de opvattingen van het D66 electoraat tussen 1971 en 2003. Dit op basis van de Nationale Kiezersonderzoeken in die periode. Voor meer informatie verwijzen wij graag naar dit rapport. In dit stuk zal de commissie op hoofdlijnen het kiezersprofiel van de D66-kiezer schetsen en een aantal ontwikkelingen in het D66 electoraat beschrijven. Hiervoor citeren wij hoofdzakelijk uit het rapport van Van Wijnen.

Hoog opleidingsniveau en hoger inkomen

In de afgelopen drie decennia is het opleidingsniveau van D66 kiezers spectaculair gestegen. Het aandeel laag opgeleiden (t/m mavo/vmbo) is gedaald van 70 procent, begin jaren zeventig, tot 16 procent in 2003. Het aantal middelbaar opgeleiden (hoger dan mavo/vmbo, lager dan hbo/academisch) was in 2003 ongeveer 30 procent. Het percentage hoog opgeleiden (hbo/academisch) is toegenomen van 12 procent in 1971 tot 57 procent in 2003. Het gemiddelde opleidingsniveau van D66 kiezer is aanmerkelijk hoger dan van overige kiezers. Uitzonderingen zijn de succesvolle jaren 1981 en 1994, toen de verschillen gering waren. Vanaf 1982 is het aandeel laag opgeleiden bij D66 kiezers ongeveer 20 procent minder dan bij overige kiezers. Vanaf 1998 was het aandeel hoog opgeleide kiezers bij D66, 20 tot 25 procent groter.

Doorgaans heeft een minderheid van D66 kiezers een laag inkomen. Sinds 1982 ligt dit aandeel tussen de 20 en 25 procent. Het aandeel midden inkomens lag meestal rond de 35 procent. Het percentage hoge inkomens was doorgaans rond de 40 procent. Over de hele onderzochte periode was het aandeel lage inkomens bij D66 kiezers aanmerkelijk kleiner dan bij overige kiezers (met uitzondering van 1981 en 1994).

Vergrijzing en ontgroening

Het percentage jongeren onder D66 kiezers (tot 26 jaar) is spectaculair gedaald, van bijna 35 procent in 1972 naar 3 procent in 2003. Het aandeel oudere jongeren (26-40 jaar) is flink gedaald, van de helft in 1994 naar een kwart in 2003. Het percentage kiezers van middelbare leeftijd (41-55 jaar) is sterk gestegen, van 25 procent in 1994 naar 40 procent in 2003. Ook het aandeel jongere ouderen (56-64 jaar) is aanmerkelijk toegenomen, van 5 procent in 1994 naar 21 procent in 2003. Bij de verkiezingen in 2003 is het percentage ouderen (ouder dan 64 jaar) verdubbeld naar 10 procent.

Opinies: links van het midden, meer postmaterialistisch

In links-rechts termen positioneert de aanhang van D66 zich op gematigd linkse posities. Op een schaal die liep van 1 (links) tot en met 10 (rechts) plaatste van de D66 kiezers in 2003 een ruime meerderheid (67 procent) zich aan de linkerkant van de schaal. 53 procent plaatste zich zelf op de gematigde linkse posities 4 en 5.

Op het issue van de verkleining van de inkomensverschillen is een verschuiving zichtbaar. Vanaf 1982 wisselt het aandeel dat voor nivellering is, rond de 50 procent. Het aandeel D66 kiezers dat neutraal is op dit issue, is echter structureel toegenomen van 10 procent in 1982 tot bijna 40 procent in 2003. Het aandeel D66 kiezers dat voor denivellering is, is gedaald van 35 procent in 1986 tot minder dan 10 procent sinds 1998. In alle onderzochte verkiezingsjaren vindt een grote meerderheid van D66 kiezers (tussen 70 en 80 procent) niet dat geloof een goede richtlijn voor de politiek is.

In de periode 1989-2003 bestond het electoraat van D66 uit meer postmaterialisten dan materialisten. Overigens had 60 tot 75 procent een gemengd waardepatroon. In de meeste jaren was het aandeel postmaterialisten bij D66 kiezers groter dan bij overige kiezers (circa 5 tot 10 procent). Bij de verkiezingen van 2003 was het aandeel postmaterialisten bij het D66 electoraat aanmerkelijk groter dan bij het overige electoraat. Van de grotere partijen is D66 de enige partij waarvoor in de gehele onderzochte periode een sterke positieve samenhang tussen postmaterialisme en stemvoorkeur was. Overigens is het aandeel

burgers met een post materialistisch waardepatroon gedaald van 20 procent in 1994 naar 12 procent in 2003. Dit kan dus een negatief effect hebben op het electorale potentieel van D66.

Verrechtsing op vraagstuk minderheden

Na 1998 trad een verrechtsing op bij D66 kiezers over het vraagstuk in welke mate etnische minderheden zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur. In 2003 was het percentage D66 kiezers met een 'links standpunt' gedaald naar 21 procent. In de onderzochte periode was ongeveer een kwart van de D66 kiezers neutraal op het minderheden issue. In 1998 was 40 procent van de D66 kiezers van mening dat etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Na 1998 neemt iets meer dan de helft van D66 kiezers dit meer rechtse standpunt in (53 procent in 2003).

Europa geen belangrijk thema

In de periode 1994-2003 is een meerderheid van de kiezers neutraal geweest op het issue van Europese Eenwording. Deze groep vond niet dat de Europese eenwording te snel ging, of dat het temp van eenwording diende te worden afgeremd. D66 heeft in de perceptie van kiezers, net zoals de overige grotere partijen, een gematigd pro-Europees standpunt ingenomen. Met uitzondering van de LPF hebben kiezers nauwelijks verschillen tussen de partijen waargenomen op het issue. Een aanwijzing dat de Europese eenwording door veel kiezers geen belangrijk thema was, is gevonden in het hoge percentage respondenten dat zichzelf niet heeft geplaatst op dit item.

3. De periode 1994-1998

3.1. Het moment voor Paars

D66 voert in 1994 campagne met de leus "Dit is het moment". De partij raakt hiermee de juiste snaar bij de kiezer en behaalt 24 zetels in de Tweede Kamer. In de zomer van 1994 komt vervolgens het zogenaamde 'Paarse' kabinet tot stand: het eerste naoorlogse kabinet zonder christen-democraten. Voor het eerst sinds 1982 is D66 weer regeringspartij. De totstandkoming van Paars is een succes voor D66 en niets lijkt een succesvolle regeerperiode in de weg te staan. Maar het loopt anders. Het omgaan met macht, het instandhouden van het eigen profiel en het boeken van resultaten op basis van het verkiezingsprogramma valt tegen. Ook het bij D66 ingebakken gebrek aan zelfvertrouwen, zoals een van de gesprekspartners van de commissie het formuleerde, versterkt het beeld dat D66 zelf, vanaf het begin van Paars, er te weinig aan doet om het kiezerspotentieel te behouden.

Het begint al bij de kabinetsformatie: de totstandkoming van 'Paars' wordt als hoogste doel gezien, wat tot gevolg heeft dat D66 zich in de onderhandelingen gematigder opstelt dan haar positie op dat moment (met 24 zetels een grote partij geworden, dé winnaar van de verkiezingen en noodzakelijk voor een Kamermeerderheid) rechtvaardigt. De vorming van Paars wordt zelfs belangrijker geacht dan het maken van harde afspraken over wat op dat moment de belangrijkste speerpunten zijn: democratisering in de vorm van invoering van het referendum, de gekozen burgemeester en een nieuw kiesstelsel.

In het kabinet krijgt D66 de ministersposten Buitenlandse Zaken, Justitie, Economische Zaken en Volksgezondheid en vindt daar, met uitzondering van de eerste, nieuwe aansprekende buitenstaanders bij. De partij stemt ermee in dat op het ministerie van Binnenlandse Zaken een minister van de VVD komt, een partij die niet bepaald bekend staat om haar sympathie voor democratische vernieuwing. De partijtop verwacht dat het commitment van de VVD'er Dijkstal zal bijdragen aan het realiseren van de pretentieuze D66-speerpunten op het gebied van democratische vernieuwing. In de ogen van de kiezer was het wellicht logischer geweest als D66 in de persoon van Hans van Mierlo zelf het ministerie van Binnenlandse Zaken had geclaimd. Daartegenover staat het voordeel van het gewicht in het kabinet en het hoge profiel van de functie van Minister van Buitenlandse Zaken.

Iets anders is dat het ministerschap van Buitenlandse Zaken Hans van Mierlo voor de vrijwel onmogelijke opgave stelt het ministerschap te combineren met het vice-premierschap en het leiderschap van de partij. Achteraf gezien was dat voor geen van die functies gunstig, maar de partij, de verhoudingen tussen de (verder politiek onervaren) D66-bewindslieden en de Tweede Kamerfractie hebben daar op verschillende belangrijke momenten last van gehad, wat weer van invloed was op het gezicht van de partij naar buiten.

In het algemeen kan gesteld worden dat het profiel van een partij het beste gediend is indien de partijleider als fractievoorzitter zitting heeft in de Tweede Kamer. VVD-leider Bolkestein vindt dat tijdens de formatie van het Paarse kabinet een uitgemaakte zaak en legt die eis tijdig op tafel. Wim Kok, beoogd premier, vindt het vooruitzicht dat de twee andere voormannen van de coalitie, hem, in hun rol als fractievoorzitter, de maat zouden nemen, teveel van het goede. Wat Bolkestein wel wordt toegestaan is voor van Mierlo niet weggelegd. De commissie is van mening dat de strategische positie van D66 op dit punt beter had kunnen worden benut.

De naar 24 leden gegroeide Tweede Kamerfractie van D66, die voor de helft uit nieuwelingen bestaat, ziet Dick Tommel, Jacob Kohnstamm en Aad Nuis staatssecretaris worden. Dit betekent een forse adering voor de fractie wat betreft deskundigheid en ervaring. Gerrit-Jan Wolffensperger wordt fractievoorzitter, ook al geeft hij zelf aan dat de functie van fractievoorzitter hem niet echt op het lijf geschreven is.

3.2. Het beeld van D66 tijdens Paars

Gedurende de regeerperiode van het eerste Paarse kabinet wordt langzaam aan het beeld sterker dat 'Paars' vooral een samenwerkingsverband is tussen de PvdA en de VVD. D66 wordt gezien als 'de brug waar overheen wordt gelopen'. Voor een deel is dat het gevolg van de verhoudingen binnen de coalitie. D66 bevindt zich als kleine partij, met genuanceerde, sociaal-liberale opvattingen, midden tussen de twee

veel grotere coalitiepartners in. Vanuit die middenpositie is het moeilijk om (gematigde) standpunten goed voor het voetlicht te brengen. Veel van het kabinetsbeleid is D66-beleid, maar in de beeldvorming zijn het compromissen tussen PvdA en VVD, waar D66 nauwelijks aan te pas lijkt te zijn gekomen. 'Paars' is, als mengsel van rood en blauw, letterlijk een sociaal-liberaal kabinet, een 'groot-D66'. Dat D66-bewindslieden zoals Hans Wijers in het kabinet vaak een belangrijke en constructieve rol spelen bijvoorbeeld op de weg naar economisch herstel levert de partij niet de bonuspunten op die electoraal kunnen worden verzilverd.

D66 doet er ook weinig aan om het eigen profiel – binnen de kaders van de samenwerking in de coalitie – te onderhouden. De partij 'geniet' nog na van de succesvolle doorbraak die de vorming van 'Paars' betekent en 'vergeet' vooruit te kijken. Bovendien blijkt D66 in de twee coalitiepartijen veel minder een 'partner' te hebben dan ze wellicht had gehoopt. Terwijl PvdA en VVD kleinerend naar D66 verwijzen als de 'junior partner' die er bij de besluitvorming eigenlijk niet aan te pas komt, wordt dit beeld vanuit D66 nauwelijks gecorrigeerd.

Dit is het gevolg van het feit dat de partijtop er tijdens de regeerperiode van het eerste Paarse kabinet vanuit gaat dat D66 zich niet zelfstandig moet profileren, maar dat de toegevoegde waarde van D66 zal blijken uit de inbreng van de partij in het kabinet. D66 stelt zich volkomen monistisch op en toont zich een loyale coalitiepartner. Dit is in strijd met het beeld dat veel kiezers van D66 hebben: de partij staat bekend om haar staatsrechtelijke zuiverheid en men verwacht van D66 een dualistische houding.

Daarbij dient echter wel een kanttekening te worden gemaakt. In de partijtop bestaan in deze periode verschillende visies over de mate waarin en de wijze waarop D66 zich zou moeten profileren. Er bestaat op dit punt verschil van mening tussen het D66-smaldeel in het kabinet en de D66-fractie in de Tweede Kamer. In de Tweede Kamerfractie wordt door Gerrit Jan Wolffensperger, met steun van vice-voorzitter Roger van Boxtel, geprobeerd nieuwe ideeën te ontwikkelen en een actiever 'marketingbeleid' van de grond te krijgen maar daaraan blijkt bij de rest van de partijtop geen behoefte te bestaan. Van een gezamenlijke langetermijnstrategie om D66 te profileren is geen sprake. De commissie is van mening dat het te betreuren is dat het D66-élan tijdens de opmaat naar het eerste Paarse kabinet, na de toestandkoming ervan niet is vertaald naar een strategische visie op de eigen toekomst en de mogelijkheid de eigen idealen te verwezenlijken.

3.3. Wat doet D66 in Paars?

De kiezer verwacht dat een partij haar belangrijkste speerpunten realiseert zodra die partij deel gaat uitmaken van de regering. Dat geldt zowel voor onderwerpen die in de verkiezingscampagne een belangrijke rol hebben gespeeld, als voor thema's waar de partij door de kiezers mee wordt geassocieerd. Bij de vorming van het eerste Paarse kabinet geldt dat wellicht in nog sterkere mate. De verwachting bij de kiezers is dat zonder CDA en met D66 alles echt anders zal worden. Vergeten wordt vaak, maar dat is de kiezer niet kwalijk te nemen, dat kabinet en Tweede Kamer altijd te maken hebben met beleid van voorgangers en dat de marges om nieuw beleid te maken smal zijn. Voor D66 komt daar als extra nadeel bij dat veel punten in het regeerakkoord van het Paarse kabinet overeen komen met de D66-standpunten, waardoor profilering per definitie lastig is. Desalniettemin oefent de partij op een breed terrein invloed uit en draagt zij bij aan een kabinet dat zonder confessionelen op vooral niet-materiele onderwerpen een duidelijk nieuwe koers vaart. De vraag is wel of fractie en bewindslieden dat voldoende uitdragen.

In de aanloop naar de verkiezingsoverwinning in 1994 heeft D66 vooral verwachtingen geschapen op het terrein van democratisering en een andere manier van politiek bedrijven. De tijd is rijp voor modernisering van de democratie en verbetering van het functioneren van het publieke domein, onderwerpen waar kiezers D66 mee associëren. Maar resultaten op dit terrein laten lang op zich wachten. Voor zover er over bestuurlijke vernieuwing zoals referendum en gekozen burgemeester al iets naar buiten komt, is het vaak in negatieve zin (onenigheid binnen de coalitie, bijvoorbeeld over het opschroeven van de vereisten voor een referendum). Hier wreekt zich het feit dat er bij de formatie geen harde afspraken zijn gemaakt. In de beeldvorming ontstaat langzaam aan het idee dat D66 op het terrein van democratisering mooie dingen heeft beloofd, maar die beloften niet kan waarmaken.

Op het terrein van een ander typisch D66-onderwerp, natuur- en milieubescherming, zit de beeldvorming ook niet mee. In korte tijd worden de aanleg van de Betuwelijn, de uitbreiding van Schiphol, het openhouden van de kerncentrale in Borssele, de aanleg van de Hogesnelheidslijn en de aanleg van de snelweg A73 in de Tweede Kamer behandeld. Op al deze onderwerpen gaan de kabinetsstandpunten in tegen de standpunten van D66 ook al beroept men zich daar soms op 'voortschrijdend inzicht'. D66 wordt gezien als het 'groene geweten' van het Paarse kabinet, maar komt 'klem' te zitten tussen de regeringsdeelname en de eigen standpunten. De Tweede Kamerfractie krijgt te weinig ruimte om de eigen milieustandpunten over het voetlicht te brengen: men wordt geacht zich loyaal te schikken naar het kabinetsbeleid. Daardoor raakt D66 als geheel noodgedwongen in de verdediging. Er wordt hard ingezet, maar als er uiteindelijk dankzij D66 vele miljarden mogen worden gebruikt voor het wegwerken van milieuknelpunten, wordt D66 toch verweten een 'draai' te hebben gemaakt. D66 verliest in korte tijd haar milieugezicht en boet voor het eerst sinds de verkiezingsoverwinning in mei 1994 aan geloofwaardigheid in.

Om verschillende redenen krijgen de D66-bewindslieden het gedurende Paars-I zwaar te verduren. Minister Sorgdrager loodst met de Wet Reorganisatie Rechterlijke Macht een van de belangrijkste wetsvoorstellen van het eerste Paarse kabinet door het parlement. Ze voert een ingrijpende en hoognodige reorganisatie van het Openbaar Ministerie door en bewerkstelligt een blijvende verandering in de verhouding tussen de Minister van Justitie en het College van Procureurs-generaal. Toch worden deze prestaties overschaduwed door de negatieve zaken die er over deze minister naar buiten komen. Sorgdrager komt in conflict met Docters van Leeuwen en moet bijna aftreden in de affaire-Van Randwijck. Het debat n.a.v. de gouden handdruk voor procureur-generaal Van Randwijck verloopt voor D66 dramatisch. Er is geen regie, partijleider Van Mierlo is afwezig en fractievoorzitter Wolffensperger ondertekent een motie mee die door minister Sorgdrager wordt uitgelegd als een motie van afkeuring. Sorgdrager kan maar net aanblijven, maar de imago schade voor D66 is aanzienlijk.

Minister Van Mierlo ligt veelvuldig onder vuur (met name vanuit de VVD) door incidenten zoals de kwestie-Bouterse. Als voorman van D66 is hij kwetsbaar – wie hem beschadigt, beschadigt ook zijn partij. Minister Wijers, die alom, ook door niet D66-kiezers, wordt gewaardeerd als een daadkrachtige minister van Economische Zaken, krijgt te maken met de Securitel-affaire..

De beeldvorming rond D66 wordt vooral beïnvloed door incidenten. Ook het wekelijks bewindsliedenoverleg met de fractievoorzitter en het hoofdbestuur staat geregeld in het teken van de crisisbeheersing, waarbij geen sprake is van een duidelijke regie. Daarnaast wreekt zich het feit dat, zoals eerder opgemerkt, het ontwikkelen van nieuwe ideeën en een beter 'marketingbeleid' achterwege blijft. Intern wordt na de tegenvallende uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen in 1995 wel het project 'Voor de verandering' gelanceerd, maar dat laat geen blijvend resultaat zien.

D66 blijkt bovendien meer een 'gewone' partij te zijn dan ze de kiezers altijd heeft voorgespiegeld. Eenmaal regeringspartij gaat D66 meedoen aan de spreekwoordelijke 'achterkamertjes' en het torentjesoverleg. Terwijl D66 in de ogen van de kiezers juist de partij is die staat voor openheid en transparante besluitvorming. De partij slikt eigen standpunten in, in het belang van de coalitie. De kiezers zien een partij die net zo gehecht is aan het 'pluche' als alle andere partijen.

3.4. Leiderschapswissel

Op het voorjaarscongres in 1997 kondigt Hans van Mierlo aan niet langer beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap van D66. Het congres stemt ermee in dat hij zelf op zoek gaat naar een opvolger en die later dat jaar zal presenteren. De commissie meent dat dit een – zeker voor het altijd zo democratisch gestemde D66 – nogal vreemde constructie is, maar stelt ook vast dat het congres met de gekozen procedure instemt.

In eerste instantie wordt de hoop gevestigd op Hans Wijers omdat hij als capabele minister in staat wordt geacht de rol van D66 in Paars 1 te vertolken. Dat blijkt ijdele hoop, omdat zijn ambities elders liggen. Thom de Graaf en Roger van Boxtel komen, zonder onderlinge wedijver, in goed overleg met elkaar en met Hans van Mierlo tot de conclusie dat voor elk van beide de stap naar het lijsttrekkerschap op dat

moment te vroeg komt. Er is immers iemand met voldoende statuur nodig naast de ervaren Kok en Bolkestein. Het uiteindelijke resultaat van de zoektocht naar een nieuwe lijsttrekker is dat Els Borst de nieuwe lijsttrekker van D66 wordt. Nadat zij publiekelijk is 'gelanceerd', stemt het partijcongres met de voordracht in. Met Borst kiest D66 voor een lijsttrekker met een aanzienlijke staat van dienst en met een aantal belangrijke kwaliteiten, maar ook voor iemand die niet in alle opzichten goed aansluit bij het profiel van D66 en die gezien haar leeftijd per definitie een 'tussenpaus' zal zijn. Achteraf gezien mist de partij hier een uitgelezen kans om te komen tot een vernieuwing en verjonging van het partijleiderschap, die had gepast bij de generatiewissel die zich in deze periode in de partij voordeed.

Het vertrek van Van Mierlo markeert het begin van een periode waarin het binnen D66 ontbreekt aan een onbetwist leiderschap. De partij wisselt in een relatief korte tijd een aantal malen van partijleider – en daarmee van gezicht naar buiten toe – terwijl de formeel teruggetreden partijleider achter de schermen invloed blijft houden. Op een aantal momenten is die invloed ook publiekelijk zichtbaar. Tijdens het onderzoek van de commissie typeerde iemand de situatie met betrekking tot het leiderschap van D66 als volgt: 'D66 en Hans van Mierlo zijn al tien jaar bezig om afscheid van elkaar te nemen: de partij van haar leider, de leider van zijn partij.'

4. De periode 1998-2002

4.1. Na Paars volgt Paars II

De D66-campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 kenmerkt zich door een gebrek aan eensgezindheid over hoe campagne te voeren. Moet D66 de eigen identiteit benadrukken of juist inzetten op een tweede paarse kabinet? Aanvankelijk is de centrale campagneboodschap simpel: als de kiezer Paars II wil, moet zij op D66 stemmen (dit is – zo blijkt uit de evaluatie – tegen het advies van campagne-experts). Na de gemeenteraadsverkiezingen wordt er alsnog gekozen voor een combinatie: eigen inhoudelijke punten en Paars II. Inhoudelijk presenteert de partij een breed scala van belangrijke punten (onder meer op het terrein van onderwijs, zorg, veiligheid, milieu en economie), waaruit de D66-mentaliteit zou moeten blijken. Aan de andere kant is dit pakket zo breed dat het aan een aantal duidelijk herkenbare speerpunten ontbreekt. Mede dankzij een goed optreden van lijsttrekker Els Borst bij het slotdebat van de lijsttrekkers behaalt D66 14 zetels.

Volgens sommigen had D66 na de verkiezingsnederlaag beter in de oppositie kunnen gaan. Die keuze zou de partij in ieder geval de kans hebben gegeven om zich electoraal te herstellen, hoewel het de vraag is of een herstel naar 24 zetels een reële verwachting was. Vanaf het begin van de verkiezingscampagne laat D66 er echter – net als de andere twee coalitiepartijen – geen twijfel over bestaan na de verkiezingen in dezelfde samenstelling verder te willen regeren.

D66 stelt zich tijdens de formatie 'stevig' op door een aantal 'zaken van eminent belang' te benoemen die de partij in het regeerakkoord terug wil zien: het mogelijk maken van de gekozen burgemeester, extra geld voor de gezondheidszorg, verbreding van het ziekenfonds met zelfstandigen, overname van het D66-initiatiefvoorstel voor euthanasie en extra investeringen in het onderwijs en de kwaliteit van de leefomgeving. Hierdoor weet de partij, in de persoon van Thom de Graaf (die Gerrit-Jan Wolffensperger in 1997 is opgevolgd als fractievoorzitter) uiteindelijk meer uit de formatie te halen dan wat op basis van veertien zetels zou mogen worden verwacht.

Maar een andere overweging lijkt minder belangrijk bij de beslissing om Paars II te vormen: het gegeven dat D66 getalsmatig niet nodig is voor een meerderheid in de Tweede Kamer. Dit gegeven beperkt de kracht van D66 in de coalitie en dat wordt al snel zichtbaar. Het valt eigenlijk niet goed te begrijpen waarom D66 – na de ervaringen in het eerste Paarse kabinet – zo weinig aandacht heeft besteed aan de vraag of regeren in de getalsmatige verhoudingen zoals die na de verkiezingen bestond, wel verstandig was. Hier speelt mee dat D66'ers hun beslissingen vaak baseren op inhoudelijke argumenten (in dit geval bijvoorbeeld dat tijdens Paars I veel is opgestart dat een vervolg verdient), en veel minder op strategische overwegingen. Het risico dat D66 een aantal van haar eigen programmapunten kan binnenhalen, maar daar zelf electoraal niet 'wijzer' van wordt, is op dat moment immers genoegzaam bekend.

Naast Roger van Boxtel als minister op de nieuwe post Grote Steden- en Integratiebeleid en Hajo Apotheker op het voor D66 'vreemde' ministerie van Landbouw, kan Els Borst haar positie op Volksgezondheid continueren. Zij blijft echter worstelen met een te krappe begroting en kan, ook als ze meer geld los krijgt van de minister van Financien Zalm om de wachtlijsten in de zorg weg te werken dat, conform een braaf nagekomen belofte aan diezelfde minister, niet als haar overwinning 'uitventen'. Wat de kiezers wel te zien krijgen is, hoe Borst keer op keer gemangeld wordt door de woordvoerders van de coalitiepartijen. Ook achteraf overschaduwden de problemen, waar Borst in de nasleep van de Bijlmerramp in verzeild raakte, het gegeven dat het deze D66-minister was die het nieuwe zorgstelsel in de steigers zette, waarvoor haar VVD-opvolger Hans Hoogervorst later het krediet zou krijgen.

In de loop van Paars II speelt D66 voor de meeste kiezers echter nauwelijks nog een rol van betekenis en in de media wordt de partij amper genoemd. Van de coalitiepartners krijgt D66 geen ruimte om zaken die ze bereikt publicitair te claimen en de partij laat dat toe. Evenals ten tijde van Paars I bereikt D66 in deze periode veel, maar in stilte, achter de schermen. De kiezers zien dat alleen niet.

In de peilingen zakt D66 steeds verder weg, maar dit leidt niet tot een wijziging van de strategie. D66 blijft zich richten op het promoten van de verworvenheden van de Paarse kabinetten. Volgens de commissie

zijn de kiezers D66 daar helemaal niet zo erkentelijk voor, in ieder geval niet zodanig dat het een reden vormt om op D66 te stemmen. Zeker in de laatste periode, waarin het hele fenomeen 'Paars' aan erosie onderhevig is en in de media het beeld steeds sterker wordt dat Paars heeft afgedaan, wreekt zich het feit dat D66 door de kiezers volledig met Paars vereenzelvigd wordt.

4.2. De nacht van Wiegel

Op 18 mei 1999 sneuvelt het correctief referendum in de Eerste Kamer. Al vóór de totstandkoming van Paars I heeft D66 sterk ingezet op de realisatie van dit voor de partij zo belangrijke punt. Naarmate de behandeling van de referendumwet in de Eerste Kamer naderbij komt, voert D66 de druk op: dit wetsvoorstel is essentieel voor het voortbestaan van de coalitie. Tot op het laatste moment wordt door D66 een beroep gedaan op minister-president Kok om het onaanvaardbaar uit te spreken over de dreigende eenmansactie van Wiegel, maar de premier weigert dat. Nadat het wetsvoorstel is verworpen, voegt de fractie onder leiding van Thom de Graaf de daad bij het woord en trekt haar steun voor het kabinet in. Met de val van het tweede Paarse kabinet tot gevolg.

De commissie is van mening dat de partijtop in de aanloop naar de 'nacht van Wiegel' strategisch juist heeft gehandeld. Tegelijkertijd constateert de commissie – achteraf – dat D66 zich met deze strategie in een moeilijke situatie manoeuvreert. In de peilingen staat D66 er immers slecht voor. Als er door de breuk verkiezingen worden uitgeschreven, zal de D66-fractie halveren en zal verdere regeringsdeelname zo goed als uitgesloten zijn. Bovendien wijst alles er na de 'nacht van Wiegel' op dat de kiezers het referendum geen aanleiding vinden om een einde te maken aan het kabinet. D66 wordt alom gezien als de verantwoordelijke voor de breuk.

Achter de schermen gaan al snel stemmen op om de breuk in de coalitie te 'lijmen'. Dat zou beter zijn dan als kleine partij in de oppositie terecht te komen. Ook dringt in de partijtop het besef door dat er meer op het spel staat dan alleen het referendum. De euthanasiewet, het homohuwelijk en andere voor D66 belangrijke kwesties wachten op behandeling. Met andere woorden: D66 heeft niets te winnen bij vervroegde verkiezingen. Deze overweging is doorslaggevend bij de strategie van de partijtop ná de 'nacht van Wiegel'. Voor de buitenwereld maakt D66 een – voor velen onbegrijpelijke – 'draai'. Na afloop van het debat in de Eerste Kamer noemt D66-fractievoorzitter De Graaf de breuk nog 'onherstelbaar', maar de breuk met de coalitiepartners wordt binnen twee weken hersteld.

De commissie is van mening dat het besluit van de partijtop, om na de 'nacht van Wiegel', de ontstane breuk met de coalitiepartners te herstellen en het tweede Paarse kabinet voort te zetten, een belangrijke factor is die heeft bijgedragen aan het verminderde vertrouwen van de kiezers in D66 en de electorale neergang die daarvan het gevolg is geweest. De breuk in het kabinet wordt gelijmd, maar de barst die D66 zelf oploopt, heelt niet. Het compromisvoorstel voor een raadgevend referendum, waar D66 *contre-coeur* mee instemt, wordt in de media (daartoe aangemoedigd door de andere partijen) uitgelegd als gezichtsverlies voor D66. Het doet er weinig toe wat de ware motieven zijn om te breken en vervolgens weer te lijmen. In de beeldvorming is D66 de partij die zonder echt belangrijke reden een crisis forceert om vervolgens op haar schreden terug te keren en door te regeren.

4.3. De nadagen van Paars II en de opkomst van Fortuyn

Nadat de aanslagen in de Verenigde Staten op 11 september 2001 de wereld hebben opgeschrikt, wordt de opmaat naar de verkiezingen van 2002 sterk gekleurd door het ontbreken van een adequaat antwoord bij vrijwel alle partijen op de opkomst van Pim Fortuyn. Fortuyn mobiliseert met name rechtse kiezers en voormalige niet-stemmers op thema's als de weerstand tegen de multiculturele samenleving en de toevloed van buitenlanders. Hij breekt met de tot dan toe heersende politieke correctheid en weet latente gevoelens van onveiligheid en onvrede op de agenda te zetten. Net als de andere partijen, heeft ook D66 geen antwoord op deze ontwikkeling. De populistische toon van Fortuyn staat haaks op de benadering die de D66-minister van het integratievraagstuk, Roger van Boxtel, tot dan toe heeft gehanteerd: niet dramatiseren maar stapje voor stapje problemen oplossen. Die houding sluit ook aan bij het bij D66 kiezers sterk levende besef dat tolerantie en de kracht van mensen om samen te leven, ondanks

verschillen, moet overwinnen. Dit maakt het voor D66 moeilijk om geprofileerd te reageren op de populistische politiek die in deze periode snel opgang maakt, zonder de eigen uitgangspunten te verloochenen.

Fortuyn maakt vakkundig gebruik van de beeldvorming rond Paars, door het vermeende gebrek aan daadkracht van Paars aan de kaak te stellen. Uit kiezersonderzoek vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 blijkt dat de Nederlanders hun 'buik vol hebben van Paars'. 55% van de kiezers wil een andere coalitie. Scoorde de Paarse coalitie in 1998 nog een 6,8 als rapportcijfer, vlak voor de verkiezingen is dit nog maar een 5,3. De steun voor het tweede Paarse kabinet is teruggelopen van 33% in 1998, naar 8% in 2002. Ook de media spelen hier handig op in door Paars 'weg te schrijven'.

Hoewel de aandacht vooral uitgaat naar Fortuyn's ideeën over de multiculturele samenleving, appelleert hij óók aan het breed gedragen wantrouwen jegens de overheid en de bestaande politieke partijen om de problemen in de publieke sector op te lossen. Dat zijn tot dan toe typische D66-thema's. Bovendien is Fortuyn een nieuwkomer op het politieke toneel, net als D66 ooit was. D66 sluit Fortuyn echter bij voorbaat uit als coalitiepartner en bestrijdt hem fel. Terwijl D66 van oudsher juist als vernieuwend en systeem-doorbrekend wordt gezien, profileert de gekozen strategie D66 als tegenpool van de vernieuwing en lid van het oude establishment. Daarin was D66 niet uniek: ook PvdA en VVD worden als 'oude' partijen weggezet, maar D66 heeft met het experiment 'Paars' meer op het spel gezet. Dat alles komt op losse schroeven te staan doordat het electoraat vooral geboeid blijkt te worden door een virtuoze nieuwkomer in de politiek: Pim Fortuyn.

Net als in de campagne van 1998 kiest D66 ook in het voorjaar van 2002, als het tweede kabinet Kok voortijdig is opgestapt als postume boetedoening voor de Scebrenicakwestie, voor een onheldere inhoudelijke campagne (een abstract superthema – democratische vernieuwing – en teveel subthema's). En ook nu schippert D66 in haar boodschap permanent tussen de eigen standpunten en de verworvenheden van Paars. Het politieke klimaat is door toedoen van Fortuyn zeer onrustig geworden. Alle paarse partijen, succesvol neergezet als 'oude politiek', hebben het moeilijk en de manier waarop de diverse lijsttrekkers reageren op Pim Fortuyn bepalen voor een groot deel de opvattingen van de kiezer. Bij alle partijen is er onrust. Tot aan de moord op Fortuyn lijkt D66 redelijk op te krabbelen, mede veroorzaakt door onvrede binnen de PvdA over het lijsttrekkerschap van Ad Melkert. Na de moord op 6 mei 2002 staat alles op zijn kop. De campagne wordt stilgelegd en D66 valt weg in de vergroving van de strijd om de macht. Middelpuntvliedende krachten laten weinig ruimte meer voor een 'fatsoenlijke' sociaal-liberale partij.

Op 15 mei raakt D66 de helft van haar Kamerzetels kwijt. De verkiezingsnederlaag ijlt binnen de partij nog lang na. Gedurende een groot deel van 2002 is het onrustig binnen D66. Vrijwel meteen na de verkiezingsnederlaag barst de discussie los over de toekomst van de partij. Het debat over de inhoudelijke koers van de partij wordt geleid door de groep partijleden die zich 'Ongehoord' noemen en het Landelijk Bestuur doet in het pamflet "*Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel*" voorstellen om de partijorganisatie bij de tijd te brengen.

Ondertussen is er een kabinet tot stand gekomen dat als een niet-werkende symbiose tussen conservatieve en populistische krachten valt te kenschetsen (CDA, VVD, LPF). Het CDA maakt na acht jaar weer deel uit van de regering, met een onervaren premier. De nieuwe partij LPF hangt van incidenten aan elkaar en voor haar bewindslieden geldt dat niet minder. Het door van Boxtel ingezette Grote Steden- en Integratiebeleid, inclusief de bijbehorende gelden, verdwijnt als sneeuw voor de zon. Alle partijen zijn na de gebeurtenissen in het jaar daarvoor, gecombineerd met de maatschappelijke onrust, op zoek naar hun positie. De meeste grote partijen gaan in de loop van 2002 profiteren van de teloorgang en de ontmaskering van de LPF, terwijl D66 laag in de peilingen blijft staan. D66 is ook duidelijk zoekende naar de juiste toon en speerpunten. In het algemeen is deze periode te benoemen als een periode waarin politiek en maatschappelijk weinig ruimte bestaat voor nuancering en verstandig lange-termijnbeleid. D66 verdwijnt als kleinere partij in de publiciteit buiten beeld. De geringe zichtbaarheid en het zoeken naar de juiste toon leiden er toe dat binnen D66 Thom de Graaf openlijk onder vuur komt te liggen als partijleider. Het beeld, dat de kiezer via de media in deze periode van D66 krijgt, is dat van een partij in verwarring.

5. De periode 2002-2006

5.1. De opmaat naar Balkenende II

Nadat het kabinet-Balkenende op 16 oktober 2002 ten val komt, na een wel zeer korte en turbulente regeerperiode, worden op 22 januari 2003 vervroegde verkiezingen gehouden. Deze verkiezingen komen voor D66 veel te vroeg. De partij is nog lang niet hersteld van de electorale neergang van de afgelopen jaren.

Lijsttrekker Thom de Graaf is niet ten volle gemotiveerd om voor de tweede keer binnen een jaar campagne te voeren in de wetenschap dat er voor D66 letterlijk en figuurlijk weinig zendtijd beschikbaar is. In de campagne speelt opnieuw kabinetsdeelname voor D66 geen rol. In een documentaire stelt De Graaf desgevraagd echter dat als D66 nog eens mee zou willen doen, het referendum in tweede lezing voor de partij een belangrijk punt zal zijn. Dit zal later een rol gaan spelen bij de totstandkoming van het tweede kabinet-Balkenende.

Als D66 bij de verkiezingen in januari 2003 van 7 naar 6 zetels gaat voelt De Graaf zich daarvoor persoonlijk verantwoordelijk. Het is achteraf gezien de vraag, gezien de politiek context, of dat een juiste gevolgtrekking is, maar feit is dat De Graaf zijn fractievoorzitterschap (en lijsttrekkersschap) ter beschikking stelt. Hij blijft wel in de Tweede Kamerfractie. Meerdere leden van de fractie stellen zich kandidaat voor het fractievoorzitterschap. De uitslag van het interne keuzeprocess is dat Boris Dittrich fractievoorzitter wordt en dus vanaf dat moment de gezichtsbepalende persoon voor D66. Iedereen in politiek Den Haag gaat er op dat moment van uit dat er een CDA-PvdA-kabinet zal komen, wat D66 de gelegenheid zal geven alsnog te werken aan herstel van het politieke profiel.

Maar PvdA en CDA worden het in het voorjaar van 2003 niet eens over de vorming van een gezamenlijk kabinet en kloppen bij D66 aan. Hoewel Boris Dittrich eerder zeer stellig heeft laten weten dat D66 CDA en VVD niet aan een meerderheid zal helpen, laat de D66-top zich toch overhalen om onderhandelingen te beginnen. Een rol in de oppositie, als kleine partij, wordt door de partijtopy onaanvaardbaar geacht. Bovendien, zo vinden enkelen, moet het land worden behoed voor (opnieuw) een regering met de LPF of de kleine christelijke partijen. Regeringsdeelname biedt bovendien de mogelijkheid om een aantal sociaal-economische vernieuwingen uit het D66-verkiezingsprogramma (zaken waartegen bij de PvdA bezwaren bestaan maar deze partij heeft zichzelf op dat moment als coalitiepartner uitgeschakeld) met CDA en VVD te realiseren. En *last but not least*: er ontstaat opnieuw een mogelijkheid om op staatsrechtelijk gebied D66-wensen te realiseren.

Dittrich is niet ontevreden over de formatieonderhandelingen. Hij vindt Thom de Graaf bereid om op Binnenlandse Zaken de gekozen burgemeester en een ander kiesstelsel verder voor te bereiden en Laurens-Jan Brinkhorst om Economische Zaken voor zijn rekening te nemen. Medy van der Laan wordt als staatssecretaris verantwoordelijk voor Kunst, Cultuur en Media.

5.2. Ambivalente regeringsdeelname

Op basis van deze onderhandelingsuitkomst legt een unanieme partijtopy de leden op het partijcongres in Rotterdam een lange motie voor, waarin de voor- en nadelen van regeringsdeelname worden opgesomd. De boodschap van de motie is dat de belangrijkste speerpunten van de partij in het regeerakkoord terug komen: investeringen in de kenniseconomie en het onderwijs en investeringen in een 'nieuwe overheid' door democratische hervormingen en deregulering. Op basis van deze speerpunten en nog enkele andere 'winstpunten' (vergroening van het belastingstelsel, vraagsturing in de zorg, de door D66 sinds lang bepleite afschaffing van de prepensioneringsregelingen en beperking van het misbruik van de hypotheekrenteaftrek) stemt het D66-congres in met regeringsdeelname.

De overwegingen die ten grondslag liggen aan deze beslissing, zijn inhoudelijk te rechtvaardigen, maar geconstateerd moet worden dat de kiezer iets heel anders ziet. Die ziet hoe D66 het CDA en de VVD helpt om – na het eche met de LPF – aan de macht te blijven. Voor de kiezers is dat juist niet om

inhoudelijke redenen, maar om D66 zelf in beeld te laten blijven. Ook verschuift de politiek-strategische positionering van D66: van 'links van het midden' naar 'rechts van het midden'. Met andere woorden: in de ogen van de kiezers doet D66 iets wat helemaal niet past bij het beeld dat ze van de partij hebben.

Dit wordt nog eens bevestigd door het inhoudelijke beleid van het kabinet Balkenende II. Voor veel van de sociaal-economische hervormingsvoorstellen van het kabinet, die te lang zijn uitgesteld en door de economische tegenvallers urgent zijn geworden, bestaat weinig maatschappelijke steun en de premier kan die ook niet mobiliseren. D66 kiest er niettemin voor om deze hervormingen publiekelijk te verdedigen, wat begrijpelijk is voor zover het voorstellen betreft die aansluiten bij de voorstellen in het D66-verkiezingsprogramma. Maar voor veel kiezers laat D66 hiermee een nieuw geluid horen. Ook daar waar het beleid inhoudelijk goed uit te leggen is en in wezen D66-beleid betreft, bestaat bij hen het beeld dat D66 een 'hardvochtig liberaal beleid' verdedigt, een beeld dat afwijkt van het beeld dat ze tot dan toe van D66 hebben. Hier wreekt zich weer eens dat D66 vaak beter is voor het land dan voor zichzelf !

De keuze om aan het tweede kabinet Balkenende deel te nemen is om nog een andere reden onverstandig. D66 is namelijk niet nodig voor een kamermeerderheid. De coalitiepartners kunnen met wisselende meerderheden werken en D66 legt met haar zes zetels onvoldoende gewicht in de schaal om dit te voorkomen. Zodoende kunnen er, met steun van LPF of CU/SGP, besluiten worden genomen waar D66 tegen is – maar waarvoor de partij wel ten volle verantwoordelijk wordt gehouden.

De beeldvorming strookt op dit punt overigens niet geheel met de werkelijkheid. Anders dan de beeldvorming doet geloven, is D66 in deze periode géén kritiekloos aanhanger van het kabinet. De hoofdlijnen van het kabinetsbeleid (de noodzaak tot hervormingen in de sociale zekerheid en maatregelen om de economie uit het slop te halen) worden weliswaar onderschreven, maar in de uitwerking maakt de partij (lees: de Tweede Kamerfractie) vaak andere keuzes dan het kabinet. Gedurende de eerste twee jaar van het kabinet Balkenende II keert de D66-fractie zich regelmatig tegen voorstellen van het kabinet, net als dat de coalitiepartners CDA en VVD tegen diverse D66-voorstellen stemmen. Voor zover deze opstelling is gesignaleerd door onze kiezers levert dit alles een dubbel beeld op: enerzijds verdedigt D66 samen met de andere partijen het kabinetsbeleid, maar tegelijkertijd stelt de partij zich vaak *tegenover* de coalitiepartners CDA en VVD op. Met andere woorden: de ambivalente gevoelens die D66 bij de kabinetsdeelname heeft, zijn voor het electoraat volop zichtbaar. Voor de kiezers is het allang duidelijk dat D66 in dit kabinet krachteloos is: met steun van LPF of de kleine christelijke partijen krijgen kabinetsvoorstellen gewoon een kamermeerderheid, ook als D66 tegen is.

Dat wreekt zich bovenal op het immigratie- en integratiedossier. VVD-minister Verdonk van Vreemdelingenzaken zet kwaad bloed bij met name ook het potentieel electoraat van D66. Haar ideeën en manier van optreden omtrent de uitwerking van het door PvdA staatssecretaris Cohen gerealiseerde immigratiebeleid staan haaks op datgene waar D66 in de ogen van de kiezers voor staat. De kiezers houden D66 daar medeverantwoordelijk voor, ook al neemt de partij regelmatig afstand van Verdonk. Maar hoe vaker dit gebeurt, des te meer nemen de kiezers het D66 kwalijk dat ze aan de kritiek die ze uit, geen consequenties verbindt. Op die manier ontstaat het wat vreemde beeld, dat D66 – door haar eigen toedoen – bijna hoofdverantwoordelijke wordt voor het beleid van een minister van een andere partij en waar ze het niet mee eens is. De discussie over het 'generaal pardon' wordt een terugkerende achilleshiel voor D66, want Verdonk blijft gewoon haar beleid voortzetten.

D66 blijft haar steun verlenen aan een kabinet dat door steeds minder mensen gewenst is. Voor kiezers nogal onbegrijpelijk.

Maar niet alleen bij de kiezers, maar ook binnen D66 brokkelt de steun voor het kabinet Balkenende II langzaam maar zeker af. Steeds minder D66'ers voelen zich thuis bij het beleid van het kabinet, dat in de ogen van velen onversneden rechts-conservatief is. Een steeds meer partijgenoten realiseren zich dat het een illusie is geweest te denken dat D66 in dit kabinet veel van haar eigen programmapunten zal kunnen verwezenlijken.

Achteraf gezien is, naar de mening van de commissie, schromelijk onderschat hoe de beeldvorming van de 'normen en waarden' premier Balkenende, die zijn zwakke regie voortzet in het tweede kabinet van zijn naam, afstraalt op D66 . Er zijn maar weinig D66 kiezers die zich thuis voelen bij het stuntelig optreden en

de door de premier gekozen accenten. De groeiende weerstand ook in de partij leidt bij de partijtop echter niet tot een andere strategie.

Wel neemt Boris Dittrich het initiatief om het gedachtegoed van D66 opnieuw te verwoorden. Het pamflet "Op weg naar nieuwe solidariteit" ziet in de zomer van 2005 het licht, een paar maanden na de tweede nacht waar D66 nog lang wakker van zal liggen.

5.3. De nacht van Van Thijn en de Paascrisis

Na een geslaagde mobilisering van tegenkrachten tegen de gekozen burgemeester (o.a. door de VNG), sneuvelt het wetsvoorstel van D66-minister De Graaf in de Eerste Kamer in de nacht van 23 maart 2005. Door diverse gesprekspartners van de commissie is aangegeven dat het wellicht zo ver niet had hoeven komen, indien er in de persoonlijke sfeer, danwel in de sfeer van alternatieven (overgangsvarianten) naar oplossingen was gezocht die de meningsverschillen met (met name de PvdA-fractie) hadden kunnen overbruggen. Hoe het ook zij, De Graaf heeft zich als goede, maar niet als erg flexibel gekenschetste, minister vastgebeten in zijn opvattingen en loopt stuk op een tegenstem van de oppositie. De coalitiepartners tonen in het openbaar geen enkel commitment op het onderwerp.

Meteen na de 'Nacht van Van Thijn' ontstaat binnen de partijtop van D66 ernstige verdeeldheid over hoe het verder moet. De fractie, onder aanvoering van Boris Dittrich, weigert na het verlies van de gekozen burgemeester in te gaan op het dringende verzoek van De Graaf om zich dan toch tenminste sterk te maken voor het nieuwe kiesstelsel. Ook dit punt is immers afgesproken bij de formatie van het tweede kabinet Balkenende. In de partijtop, de Tweede Kamerfractie voorop, zijn echter mensen die van mening zijn dat D66 er goed aan doet om zich niet telkens te profileren op de staatsrechtelijke punten. Dittrich heeft De Graaf al eerder laten weten dat er in de Tweede Kamer, met name bij coalitiegenoot VVD, maar naar verluidt ook bij de eigen achterban, weinig animo bestaat om het toch moeilijk uitlegbare kiesstelsel naar de eindstreep te helpen. In de publieke opinie staat op dat moment het 'generaal pardon' meer in de belangstelling. D66 heeft zich (tegen de wens van de coalitiepartners) steeds hard gemaakt voor een 'generaal pardon' en Dittrich ziet een mogelijkheid om het kiesstelsel uit te ruilen tegen het 'generaal pardon'. Dat alles speelt mee als Dittrich openlijk voor de camera's, op dezelfde avond dat het burgemeestersvoorstel is gesneuveld, verklaart dat D66 voor meer staat dan alleen de staatsrechtelijke vernieuwing. Het is de vraag hoe deze actie bij de kiezer is overgekomen omdat hij ook kon worden uitgelegd als het 'weggooien' van een onderwerp waar D66 al sinds zijn oprichting naar streefde. Intern heeft dit alles de persoonlijke verhoudingen geen goed gedaan.

Voor De Graaf is het besluit van de fractie, om na het sneuvelen van de gekozen burgemeester, niet mee te werken aan en dus ook geen commitment te vragen bij de coalitiepartners voor het nieuwe kiesstelsel en dat dus te laten varen, aanleiding om af te treden. De commissie heeft de indruk gekregen dat op dit punt tussen bewindslieden en kamerfractie geen duidelijke communicatie is geweest en geen heldere afspraken zijn gemaakt over de in te nemen houding en uit te spreken reactie na het sneuvelen van de gekozen burgemeester.

Na amper twee dagen onderhandelen komen CDA, VVD en D66 tot een akkoord te komen over de voorwaarden waaronder D66 zal blijven deelnemen aan het kabinet Balkenende II. Het akkoord wordt tijdens een extra partijcongres aan de leden van de partij voorgelegd. Achter de schermen is inmiddels, met instemming van Dittrich en De Graaf, afgesproken dat Alexander Pechtold, op dat moment burgemeester van Wageningen en tevens partijvoorzitter, De Graaf zal opvolgen als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing. De Tweede Kamerfractie, die zich eerstverantwoordelijke voelt voor de koers van D66 en voor opvolgingskwesities, is *'not amused'* wanneer deze afspraak onbedoeld voortijdig (en voorafgaand aan het geplande partijcongres) in de publiciteit komt. Pechtold biedt daar op het congres zelf zijn excuses voor aan, maar er is veel kwaad bloed gezet.

Op het partijcongres (live op televisie uitgezonden, waardoor heel Nederland de perikelen binnen D66 kan volgen) spelen ook andere factoren een rol bij de afweging of D66 deel moet blijven uitmaken van het kabinet. De partij ziet zich voor een dilemma geplaatst. Waar heeft D66 meer belang bij: meedoen aan dit

kabinet en proberen om zoveel mogelijk eigen punten te realiseren, of uit het kabinet treden en vervolgens buitenspel staan? Ook speelt mee dat de partij twee moeilijke jaren achter de rug heeft in een kabinet dat veel kritiek krijgt omdat het vergaande hervormingsmaatregelen neemt; nu uit het kabinet treden betekent dat D66 niet zal toekomen aan het 'oogsten' van wat gezaaid is (het zoete na het zure, zoals het kabinet steeds heeft verkondigd). Door dit soort argumenten ontstaat bij in ieder geval een deel van het congres het gevoel dat als het akkoord verworpen wordt, dit D66 alleen maar verder in de problemen zal brengen. Het congres neemt een pragmatische beslissing en accepteert het Paasakkoord.

De commissie is van mening dat in 2005 de kans op het realiseren van de gekozen burgemeester groter was dan ooit, maar een niet sterk genoeg commitment van de coalitiepartners en een wellicht niet handig genoeg opereren door D66 zelf, gaven een PvdA-lid van Eerste Kamer de kans dit te verhinderen. D66 had bij de formatie van het tweede kabinet Balkenende een hard punt gemaakt van de staatsrechtelijke vernieuwingen en de gekozen burgemeester was één van de speerpunten van dat dossier. In de ogen van de kiezer was het derhalve logisch geweest als D66 na de 'Nacht van Van Thijn' was opgestapt uit een kabinet waar het zich bovendien toch al niet op zijn plaats voelde. In plaats daarvan is ervoor gekozen om te benadrukken dat D66 ook voor andere zaken staat. Een hoofdzaak werd tot bijzaak verklaard en daarmee heeft D66 zich tegenover de kiezers volstrekt ongeloofwaardig en onbetrouwbaar getoond.

Dat er na deze gebeurtenissen ook nog een open brief in de media verschijnt, geschreven door enkele prominente D66'ers, gericht tegen voorgenomen (en niet goed gecommuniceerde) omroepplannen van staatssecretaris Van der Laan, wordt gezien als een zoveelste teken aan de wand dat het met D66 niet goed gaat. En bij de eigen D66-achterban neemt het Paasakkoord de onvrede over veel andere punten van het kabinetsbeleid niet weg.

5.4. Het Uruzgan-debacle

Eind 2005 rijst er opnieuw een probleem binnen de regeringscoalitie. Het kabinet is voornemens Nederlandse militairen uit te zenden in het kader van de ISAF-missie in Afghanistan, maar heeft daar, door verdeelde opvattingen, nog geen definitief standpunt over ingenomen. De Tweede Kamerfractie van D66 is echter van mening dat je geen militairen moet uitzenden naar een gevaarlijk gebied als de doelstellingen van de missie niet haalbaar zijn. De fractie is er niet van overtuigd dat de opdracht van de ISAF-militairen een realistische opdracht is en is daarom voornemens om tegen te stemmen.

Er dreigt een harde confrontatie tussen kabinet en Kamer, waarbij één van de coalitiepartijen de zijde van de oppositie dreigt te kiezen. Om zowel de val van het kabinet als internationaal gezichtsverlies te voorkomen, wordt achter de schermen gewerkt aan een zogenaamde 'artikel 100-procedure'. Het kabinet zal bekend maken dat ze het 'voornemen' heeft om troepen naar Afghanistan te sturen, maar daartoe pas besluiten als de Tweede Kamer daarmee instemt. In dat geval hoeft er geen unaniem kabinetsbesluit te komen, maar legt het kabinet de beslissing bij de Tweede Kamer. Na de nodige voorbereidingen is de 'artikel 100-procedure' volgens ingewijden een haalbaar scenario. Binnen D66 maken de bewindslieden zich hard voor de 'artikel 100'-variant. De Tweede Kamerfractie acht de 'artikel 100' procedure niet van toepassing en besluit om haar eigen standpunt (per definitie tegen uitzending van militairen naar Uruzgan) bekend te maken voordat het kabinetsvoornemen bekend wordt gemaakt. In het onbewaakte ogenblik dat dit gebeurt, wordt daarbij vermeld dat ook de D66-bewindslieden tegen uitzending zijn. De onderlinge communicatie tussen fractie, bewindslieden en het Landelijk Bestuur vindt dat moment of niet plaats of leidt vooral tot miscommunicatie. Het lijkt er meer om te gaan wie het laatste (en in dit geval tevens het eerste) woord mag hebben.

Wat volgt is een dramatisch debat in de Tweede Kamer, begin februari 2006. Fractievoorzitter Dittrich wordt weggehoond en D66 wordt publiekelijk te kijk gezet. Het Afghanistan-debat brengt D66 zeer veel imagoschade toe. Niet omdat het inhoudelijke verhaal niet deugt, maar door de vroegtijdige standpuntinname van de Tweede Kamerfractie, het dreigen met een kabinetscrisis, het gebrek aan interne communicatie, onhandige uitspraken van partijleden in de media. Over het uitzenden van militairen naar Afghanistan had D66 een inhoudelijk onderbouwd standpunt dat consistent, glashelder en goed

verdedigbaar was. Maar door dit standpunt te koppelen aan het voortbestaan van de coalitie, geen ruimte te nemen om op basis van het kamerdebat een definitief standpunt in te nemen, maar wel van de andere partijen (met name de PvdA) standpuntwijziging te vragen, heeft de Tweede Kamerfractie het debat vanaf het begin op scherp gezet en zijn de inhoudelijke bezwaren tegen de missie naar de achtergrond verdwenen. Na afloop van het debat trekt Dittrich zijn conclusies uit het ook voor hem persoonlijk dramatisch verlopen debat. Zijn positie is na het debat onhoudbaar geworden en zijn vertrek onvermijdelijk. D66 is dan definitief haar gezag en recht van spreken verloren.

5.5. Harde strijd om het partijleiderschap

De Paascrisis in maart 2005 veroorzaakt een belangrijke en zich in de daarop volgende maanden verder ontwikkelende breuklijn in de partijtop. Vanaf dat moment tot juni 2006 is binnen de partijtop sprake van een verziekt klimaat. Er ontbreekt een (gelegitimeerd maar zeker ook mentaal) leiderschap na het aftreden van Thom de Graaf als minister en van Boris Dittrich als fractievoorzitter en zijn opvolging door Lousewies van der Laan. Het gevolg daarvan was een totaal gebrek aan regie, slechte communicatie, een gebrek aan onderling vertrouwen en het nastreven van persoonlijke ambities (in plaats van het behartigen van het partijbelang). De commissie acht het niet zinvol om namen te noemen en precies te duiden wie wat wanneer heeft gedaan of gezegd. Het gaat er niet om te bepalen wie er 'schuldig' is: de commissie keert het liever om: niemand is onschuldig. *Iedereen* die in deze periode deel uitmaakte van de partijtop danwel op andere wijze een belangrijke rol speelde, is mede debet aan de gang van zaken. Dat het partijbelang heeft geleden onder de persoonlijke belangen, dienen alle betrokken zich aan te trekken.

Het klimaat in de partijtop is niet alleen een gevolg van de gebeurtenissen, als de Uruzgancrisis, in de voorafgaande maanden, ook werpt de aanstaande lijsttrekkersverkiezing zijn schaduw vooruit. Het besluit om Alexander Pechtold naar Den Haag te halen markeert het begin van een harde strijd om het partijleiderschap.

Pechtold doet als nieuwkomer in Den Haag regelmatig van zich spreken, vaak tot ongenoegen van collega-politici. Hoewel in de beeldvorming de nadruk wordt gelegd op de reprimandes die Pechtold krijgt van collega-ministers en de minister-president (waardoor ten onrechte het beeld ontstaat dat Pechtold telkens uitspraken moet terugnemen), bestaat er ook veel sympathie voor het onorthodoxe en provocerende geluid dat de nieuwe D66-minister laat horen.

De gemeenteraadverkiezingen op 27 februari 2006 geven D66 omgerekend 4 kamerzetels. Fractievoorzitter van der Laan trekt het boetekleed aan en geeft D66 in het openbaar een 4 als rapportcijfer. De weerzin van een groot deel van de partij tegen het kabinet in het algemeen en het optreden van minister Verdonk in het bijzonder blijft groot maar het moet nog tot eind juni duren voor de Tweede Kamerfractie kans ziet, bij monde van Lousewies van der Laan het kabinet te laten vallen op de kwestie van het Nederlandschap van Ayaan Hirsi Ali. Bekend wordt dat de val van het kabinet niet de instemming had van de D66 bewindslieden. Ook de 5 dagen eerder gekozen lijsttrekker Alexander Pechtold is buiten deze beslissing gehouden. Wat bedoeld was als een daadkrachtige actie komt naar buiten als interne verdeeldheid binnen D66. Minister Verdonk blijft in het kabinet, met een andere portefeuille, en er worden voor november vervroegde verkiezingen uitgeschreven.

Over de lijsttrekkersverkiezing voor D66 valt het volgende te zeggen. Er is gekozen voor een publieke verkiezing maar het effect is een show down van de directe democratie.

Na de felle strijd tussen Rutte en Verdonk om het leiderschap van de VVD, doen de altijd zo nette Democraten het nog eens dunnetjes over. De commissie vraagt zich af of de publieke optredens van de keur aan kandidaten wel zo goed is geweest voor het beeld dat de kiezers van D66 kregen. De strijd spitst zich vervolgens toe op Pechtold en van der Laan, waarbij sprake is van een tegenstelling in stijl, in woordkeuze en in strategie. Een tegenstelling die deels aan de kandidaten valt toe te schrijven, maar voor een deel ook in de media wordt 'opgeklopt'. Maar wat volgens de commissie vooral is blijven hangen, is het beeld van een harde interne strijd. Een strijd die niet strookt met het bij de kiezers bestaande beeld van 'een partij van verstandige, vriendelijke mensen' met onderling goede verhoudingen.

De hele gang van zaken, vanaf de 'Nacht van van Thijn' tot aan de lijsttrekkersverkiezing hebben voor de kiezers duidelijk gemaakt dat de partij, waarvan men dacht dat er intern goede verhoudingen waren, ook maar uit gewone mensen bestaat, met eigen ambities en ego's. In die zin is de commissie van mening dat de echte breuk met het verleden ontstaan is na het vertrek van Thom de Graaf als minister. De gevolgen van dat vertrek waren groot maar werden al ingeluid bij zijn overstap naar het kabinet. Zowel in de persoonlijke sfeer als qua professionaliteit liet De Graaf een Tweede Kamerfractie achter die niet was opgewassen tegen de eisen die er vervolgens aan werden gesteld. Tot op dat moment was D66 een van de weinige partijen waar 'intern gedoe' niet aan de orde was. De achtergrond van het verlies van vertrouwen in D66 vanaf maart 2005 is naar de mening van de commissie dan ook van een andere orde dan die van de jaren daarvoor.

5.6. Electoraal dieptepunt

Het kabinet waarvan D66 deel uitmaakte is door eigen toedoen (motie Lousewies van der Laan) gevallen. De voortdurend neergaande curve is moeilijk meer om te buigen .In de wetenschap dat D66 te maken heeft met een reputatie van ongeloofwaardigheid zet Alexander Pechtold met veel inzet de schouders eronder. Peilingen beheersen de uitnodigingen voor de grote debatten zodat er slechts een rol als figurant voor voormalig regeringspartij D66 is weggelegd. Ondertussen levert de Programmacommissie aan het Congres een doordacht werkstuk af waar genoeg elementen in zitten van het oorspronkelijke gedachtegoed van D66.Ook wordt een aanzet gegeven om grondslagen van een sociaal-liberale politiek te codificeren in vijf 'richtingwijzers'. Het CPB rekent uit dat het D66programma "Het gaat om mensen" het meest gunstig is voor werkgelegenheid, vergrijzing en economische groei. Electoraal baat dat niet of nauwelijks. De partij voert campagne zonder al te veel hoop op succes. Het campagne team van het Landelijk Bureau kan de campagne maar met beperkte tijd en middelen vorm geven maar niet meer het verschil maken. De hoofdboodschap (een vrij, open en tolerant Nederland) kan bij mensen niet meer de overtuiging overbrengen dat D66 de moeite waard is. De teleurstellende uitslag op 22 november 2006 is dan ook niet verbazingwekkend.

6. Conclusies en aanbevelingen

6.1. Verloren vertrouwen....

"In het verleden behaalde resultaten bieden geen garantie voor de toekomst". Iemand suggereerde deze uitspraak als titel voor deze terugblik.

Waarom heeft D66 de afgelopen twaalf jaar 21 van haar in 1994 behaalde 24 zetels verloren? Dat is in essentie de vraag waar de commissie zich mee bezig heeft gehouden en wat velen binnen en buiten D66 zich afvragen. Voor een deel is het antwoord op die vraag gelegen in het feit dat in die twaalf jaar D66 maar liefst elf jaar, als numeriek kleinste coalitiepartij, regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen. Een zelfgekozen maar moeilijke weg die niet elke ervoor in aanmerking komende partij durft te bewandelen. Het is in de Nederlandse politiek bijna een wetmatigheid dat regeren zetels kost. Maar het zou te makkelijk zijn om met dit antwoord tevreden te zijn. Zo zou het ook te makkelijk zijn om de neergang van D66 in de afgelopen twaalf jaar te wijten aan het politieke klimaat of de wijze waarop andere partijen zich hebben ontwikkeld. De commissie heeft in dit rapport daarom bewust niet teveel verwezen naar externe factoren. Om lessen te trekken voor de toekomst is het vooral van belang om te kijken naar wat D66 in de afgelopen periode zelf heeft gedaan en wat er in de toekomst anders moet.

Duidelijk is dat D66 in toenemende mate het vertrouwen van de kiezer heeft verloren. Naar de mening van de commissie ligt dat niet aan het D66 programma, maar wel aan de manier waarop de partij en haar woordvoerders dat hebben trachten te realiseren. Dat doet niets af aan de grote inzet waarmee is gewerkt. Veel ging goed en de invloed van D66, zowel voor als achter de schermen, op het beleid met betrekking tot immateriële maar ook sociaal-economische onderwerpen mag niet onderschat worden. Veel ging echter niet goed, zeker niet in de ogen van de kiezer. In dat verband is het goed om te benadrukken dat ons is gevraagd vooral het kiezersperspectief te hanteren, met andere woorden, te kijken naar het beeld dat kiezers van D66 kunnen hebben gekregen. Tot onze spijt konden wij daarbij overigens niet beschikken over harde onderzoeksgegevens.

Zoals reeds in de inleiding gememoreerd, is de bedoeling van dit rapport niet om 'schuldigen' aan te wijzen. Daarom is in deze terugblik ook niet overal tot op persoonsniveau aangegeven wie wanneer wat 'verkeerd' heeft gedaan. Iedereen die in de periode 1994-2006 deel uitmaakte van de partijtop dan wel op andere wijze een belangrijke rol speelde, is mede debet aan de gang van zaken. Ook draagt de partij een collectieve verantwoordelijkheid: veel beslissingen zijn immers door het congres geaccordeerd of achteraf bekrachtigd. Bovendien, zo meent de commissie, is er geen sprake van een 'stabiele glijvlucht' van 24 naar 3 zetels. Gedurende de afgelopen twaalf jaar hebben in verschillende fasen verschillende factoren een rol gespeeld. Over de gehele linie vallen echter op basis van deze terugblik in ieder geval de volgende conclusies te trekken.

Strategisch

- 1) De kloof tussen wat de kiezer van D66 verwacht en wat de partij waarmaakt, is in de afgelopen twaalf jaar steeds groter geworden. D66 heeft zich altijd van de andere partijen onderscheiden door haar manier van politiek bedrijven: integer, pragmatisch, wars van taboes en heilige huisjes, door een zakelijke beoordeling van de feiten en los van partijpolitieke belangen. Deze D66-mentaliteit is in de loop der tijd buiten beeld geraakt. De partij is – deels noodgedwongen – gaan meedoen met het 'spel' en onderdeel gaan uitmaken van het systeem. D66 is dezelfde fouten gaan maken die andere partijen ook maken, maar de publieke opinie rekent het D66 harder aan, juist omdat mensen dat niet van D66 verwachten. Er is verzuimd een geloofwaardige verbinding te maken tussen de eigen idealen en de weerbarstige partijpolitieke praktijk.
- 2) De partijtop heeft zich bij het nemen van politiek-strategische en tactische beslissingen onvoldoende rekenschap gegeven van de belangrijke vraag: wat verwachten de kiezers van ons en wat zien ze? Het belang van regeringsdeelname is consequent boven het belang van de partij gesteld – met steun overigens van het partijcongres. De keuzes die daarbij zijn gemaakt, hebben D66 een serieus geloofwaardigheidsprobleem bezorgd.

- 3) Op basis van de ervaringen in het tweede Paarse kabinet en het tweede kabinet-Balkenende dient te worden geconcludeerd dat D66 geen deel moet willen uitmaken van een coalitie waarin ze voor een kamermeerderheid niet nodig is.
- 4) D66 staat bekend als een partij van nette mensen met verstandige standpunten. Redelijk, maar ook naïef. De partij heeft dat beeld de afgelopen jaren aardig bevestigd. In de ogen van de kiezers heeft de partij zich (te) vaak terzijde laten schuiven, een hak laten zetten en laten bedonderen. Andere partijen hebben handig gebruik gemaakt van het feit dat D66'ers goedgelovige mensen zijn, die denken dat een man en man, een woord een woord is. De partij is er ervan uitgaan dat coalitiepartners zich aan gemaakte afspraken zullen houden. De partij blijkt er veel moeite mee te hebben om te leren dat het zo niet werkt. Overigens moet wel bedacht worden dat wantrouwen bij het bedrijven van politiek slechts tot krampachtigheid leidt.
- 5) D66 heeft er moeite mee om bij regeringsdeelname een consistente, coherente politieke en electorale strategie te ontwikkelen. Na de gewonnen verkiezingen in 1994 is er geen visie ontwikkeld op het consolideren van de winst. Ook in de perioden daarna is er door de partijtop geen eenduidige en consequente lijn gevolgd en hebben onderlinge verhoudingen en persoonlijke ambities een te grote rol gespeeld.
- 6) In de afgelopen twaalf jaar is D66 een 'bestuurderspartij' geworden; dat kan alleen succesvol gecombineerd worden met het karakter van D66 van het 'redelijke alternatief', de nuances, intellectuele diepgang en niet ideologisch gedreven optreden, als evenveel energie wordt besteed aan inhoudelijke voorbereiding van kabinetsdeelname, selectie van bewindslieden op basis van competentie in plaats van op 'dienstjaren' en blijvende voeding vanuit de partij van vernieuwende studies en oplossingen

Inhoudelijk

- 7) De electorale neergang van D66 heeft weinig te maken met de grote lijn van haar inhoudelijke programma. Die grote lijn is door de jaren heen – accentverschuivingen daargelaten – vrij constant geweest: democratisering, milieu, zelfbeschikking en onderwijs zijn zaken die altijd een belangrijke rol hebben gespeeld in het programma van D66. Grofweg was D66 daarmee 'links van het midden' te plaatsen. Echter: nieuwe maatschappelijke vraagstukken vragen om nieuwe antwoorden, maar D66 heeft de afgelopen jaren onvoldoende antwoorden geboden op zaken als de gegroeide onvrede over immigratie, de te ver doorgeschoten individualisering, de behoefte bij mensen aan houvast, de 'vermarkting' van voorheen publieke diensten et cetera. Dit is het duidelijkst naar voren gekomen in de aanloop naar de verkiezingen van 2002. D66 heeft toen – net als overigens de meeste andere partijen op dat moment – de maatschappelijke onderstroom niet onderkend. In tegenstelling tot andere politieke partijen heeft D66 ook daarna verzuimd om zich inhoudelijk te heroriënteren.
- 8) In de elf jaar dat D66 in de regering zat, heeft de partij veel bereikt op een breed terrein. Van de euthanasiewetgeving tot de winkelsluitingswet, van het homohuwelijk tot de hervorming van de sociale zekerheid en de gezondheidszorg. Deze winstpunten zijn echter onvoldoende geclaimd, voor de kiezers zijn veel resultaten onzichtbaar gebleven. Daarentegen heeft D66 in de afgelopen twaalf jaar weinig bereikt op het specifieke terrein waar D66 door de kiezers, sinds 1994 opnieuw, het sterkst mee wordt geassocieerd: staatkundige vernieuwing. De staatsrechtelijke vernieuwingspunten zijn niet in de context van de brede democratiseringsgedachte neergezet en ook is onvoldoende uitgelegd hoe met de haken en ogen van zaken als referenda, gekozen burgemeester, kiesstelsel etc. om te gaan. Het partij kader maar ook gewone leden stonden vaak met de mond vol tanden als het er om ging vragen van kiezers op dit punt te beantwoorden.
- 9) Daarnaast speelt de wijze waarop het programma wordt uitgedragen een belangrijke rol. D66 is in het verleden gezegend geweest met partijleiders die gezag uitstraalden en die politieke en maatschappelijke kwesties zo wisten te formuleren dat het de kiezers overtuigde. Die overtuigingskracht heeft de partij de laatste jaren in veel mindere mate laten zien. D66 is vaak de tijd vooruit. D66'ers durven vooruit denken als anderen daar nog niet aan toe zijn. Andere partijen nemen

die ideeën later vaak over, maar D66 krijgt dan uiteraard niet alsnog het krediet. Een overzicht van zaken die door D66-ideeën 'ongemerkt' tot stand gekomen zijn is misschien nuttig. Laat de partij daar niet te bescheiden over zijn. Je zou zelfs kunnen zeggen dat D66 vaak goed is voor het land maar niet per definitie voor zichzelf.

Organisatorisch

- 10) De noodzakelijke oriëntatie op de post-paarse periode heeft niet of onvoldoende plaatsgevonden. Na de succesvolle totstandkoming van het eerste paarse kabinet is niet gewerkt aan een nieuw profiel, een nieuw verhaal, met als gevolg dat D66 de kiezers die zich in 1994 tot de partij bekeerden, niet konden worden vastgehouden. Het resultaat van die omissie werd reeds in 1998 zichtbaar en zette zich in 2002 en 2003 door. Vooral omdat met de diverse analyses over de verkiezingsnederlagen, rapporten over de toekomst van de partij en signalen vanuit de achterban niets werd gedaan.
- 11) De laatste jaren heeft het in de partijtop ontbroken aan eenheid en daadkracht. Persoonlijke ambities, verschillen van opvatting, een gebrek aan regie hebben de slagkracht van de partij ernstig beperkt en het volgen van een consequente koers en strategie onmogelijk gemaakt. Er was een gebrek aan regie en de verhouding tussen bewindslieden, fractie en partijbestuur was niet helder. Dit leidde er regelmatig toe dat er verschillende geluiden uit 'Den Haag' kwamen, vooral op momenten van 'crisis'.
- 12) Prominente leden van D66 mengen zich regelmatig in het debat. Voor zover dat op de achtergrond gebeurt, hoeft dat niet erg te zijn en het is de vraag of de kiezers er last van hebben. Maar daar waar het publiekelijk gebeurt, dient terughoudendheid te worden betracht. Ook dient in die gevallen afstemming plaats te vinden met de partijleiding, zodat er naar buiten toe niet een beeld ontstaat van een intern verdeelde partij of een gebrek aan leiderschap. En de partijleiding dient zich af te vragen wat de invloed van prominenten (waaronder voormalige partijleiders) zegt over hun eigen positie. Men laat het immers wel gebeuren.
- 13) D66 is geen 'lerende organisatie' en heeft een beperkt institutioneel geheugen. De kennis van het eigen verleden en de lessen die daaruit getrokken kunnen (dienen te) worden is gering. Het wiel wordt elke keer opnieuw uitgevonden. Dezelfde fouten worden gemaakt. Goede dingen worden niet voldoende vastgehouden en uitgebouwd. Evaluaties van campagnes zijn goed en eerlijk, maar er worden onvoldoende conclusies aan verbonden. Voor zover dat de afgelopen jaren op een aantal momenten wel is gebeurd, zijn conclusies en aanbevelingen niet of onvoldoende in de praktijk gebracht. Iedereen steekt de hand even in eigen boezem maar gaat weer over tot de orde van de dag.
- 14) De inhoudelijke ontwikkeling van de partij heeft sinds 1994 geen gelijke tred gehouden met de eisen die aan een regeringspartij worden gesteld. Op congressen wordt te veel procedureel getwist.
- 15) De ooit breed gedragen werkgroepen en de bijdrage van het Wetenschappelijk Bureau hebben deels door teruglopende financiën, deels door teleurstellende electorale ontwikkelingen veel deelnemers verloren en plaats gemaakt voor een beperkte ideeënvorming in een kleine kring van ingewijden rondom de Tweede Kamerfractie. Dit is voor de kiezers niet direct zichtbaar, maar wel relevant. Het gedegen verkiezingsprogramma 2006-2010 en de resultaten van drukbezochte fringemeetings op congressen verdienen meer publicitaire aandacht.

6.2. ....En de weg naar herstel

"In het verleden verloren gegane resultaten zeggen niets over de toekomst".

Alvorens aan te geven hoe lessen uit het verleden kunnen worden vertaald naar de toekomst, wil de commissie schetsen hoe zij de positie van D66 thans beoordeelt.

Een partij die zijn geloofwaardigheid heeft verloren heeft een ander probleem dan een partij waarvan het programma niet meer beantwoordt aan de eisen van deze tijd of waarvan de ideologie langzamerhand

verbleekt. Wat D66 heeft opgebroken is dat mensen niet meer geloofden in wat toonaangevende D66ers publiekelijk zeiden. Geloofwaardigheid terugwinnen begint bij het gedrag en de houding van zijn belangrijkste woordvoerders op de werkvloer, in dit geval de Tweede Kamer. Naar onze mening begint fractievoorzitter en partijleider Alexander Pechtold het gezag en het recht van spreken langzaam maar zeker terug te veroveren. Daarbij verkeert hij, als boegbeeld van D66, in een politiek krachtenveld, dat door het verder naar rechts en links trekken van respectievelijk VVD en PvdA (als gevolg van de middelpuntvliedende beweging die het electoraat laat zien) steeds meer ruimte biedt voor een partij met een vrijzinnig-democratisch profiel en een sociaal-liberaal gedachtegoed.

Binnen die ruimte dient op een heldere manier het eigen D66-programma over het voetlicht gebracht te worden, waaraan ongetwijfeld nieuwe typische D66-thema's kunnen worden toegevoegd. Daarnaast blijft het nodig om gemotiveerd aandacht te vragen voor het achterstallig onderhoud van onze democratie. Dat kan een versleten credo lijken, maar in onze pseudodemocratie met zijn vastgeroeste machtspatronen, die van Nederland een 'land van doen alsof' heeft gemaakt, is de democratiseringsagenda van D66 misschien nog wel actueler dan die in 1966 was.

Het is in eerste instantie aan Alexander Pechtold om die twee aspecten, een breed sociaal-liberale agenda en een kritische houding ten aanzien van het functioneren van de democratie, te verenigen op een manier en met een politieke houding die de kiezer weer vertrouwen inboezemt. Een partijleider kan deze rol echter alleen met succes vervullen als ook de partij waaraan hij leiding geeft lessen leert uit het verleden en intern orde op zaken stelt. Daarom komt de commissie tot de volgende niet limitatieve aanbevelingen:

- 1) Formuleer opnieuw de *unique selling points* van D66, ingebed in een breed sociaal-liberaal programma en gecombineerd met een vrijzinnig-democratische politieke houding. Deze houding kan als volgt worden omschreven: "*een praktisch probleemoplossende instelling en binnen de erkenning van een medeverantwoordelijkheid voor het lot van de ander en voor de gemeenschap als geheel, een zo groot mogelijke individuele vrijheid*". Kies niet teveel profileringspunten, maar formuleer de boodschap helder en duidelijk en blijf die boodschap herhalen. Profileer de partij zodanig dat D66 weer aantrekkelijk wordt om lid van te zijn of op te stemmen. Tegelijkertijd: probeer niet alle kiezers aan te spreken. Reflecteer geregeld op boodschap, strategie en leiderschap. Wees niet bang voor macht en leiderschap, maar zorg voor de legitimatie daarvan. En durf politiek niet-correct te zijn op een beschaafde manier.
- 2) Blijf uitleggen wat democratie en democratisering voor D66 betekent: mensen meer zeggenschap geven, vanuit de autonomie van het individu, meer invloed en controle op wat de overheid haar burgers te bieden heeft en het ter verantwoording kunnen roepen van bureaucratische instellingen. En verbindt die democratiseringsgedachte waar dat maar kan met het eigen politieke handelen.
- 3) Geef weer invulling aan de 'andere manier van politiek bedrijven'. Toets wetten en andere beleidsvoorstellen aan de eigen uitgangspunten en op doelmatigheid, rechtvaardigheid en uitvoerbaarheid. Blijf authentiek en betrokken en vermijd verhullend taalgebruik. Straal zelfvertrouwen uit, maar beloof niet te veel.
- 4) Mobiliseer de deskundigheid in de partij en zorg dat de communicatielijnen naar Den Haag kort zijn. Gebruik mailcontact met 'Den Haag' ook voor positieve feedback. Breng de BVmail, waardoor onderling contact tussen lokale vertegenwoordigers mogelijk is, terug naar oorspronkelijke functie. Organiseer ook 'kritische massa' rond de partijleider, zorg voor regelmatige coaching.
- 5) Houd contact met maatschappelijke organisaties, werknemers- en werkgeversorganisaties, (hoger)onderwijsinstellingen, het Humanistisch Verbond en instellingen als de Ombudsman, de Consumentenbond en maak gebruik van hun kennis en zicht op de praktijk. Organiseer debat/'salons' tussen onorthodoxe mensen van binnen en buiten de partij.

- 6) Maak afspraken over wie wanneer en waarom de regie heeft in de partij en tussen partij en haar vertegenwoordigers. Houd de onderlinge verhoudingen helder. Laat eventuele conflicten niet sluimeren, zoek eventueel een bemiddelaar.
- 7) Vind niet steeds opnieuw het wiel uit, maar leer van het verleden (bijvoorbeeld bij het voeren van verkiezingscampagnes).
Zoek budget voor permanent kiezersonderzoek. Bevorder het open debat in de partij aan de hand van de voorstellen in 'Klaar voor de klim' en betrek daar ook dit evaluatierapport bij.
- 8) 'Scout' en behoud talent door middel van ondersteuning en begeleiding.

7. Slotwoord

De electorale neergang van D66, zoals die in dit rapport geëvalueerd is, volgde op de totstandkoming van het eerste Paarse kabinet. 'Paars' was nodig om de vastgeroeste patronen te doorbreken en de politieke machtsverhoudingen open te leggen. Paars was mogelijk door de grote ontreding bij CDA en PvdA en hield een belofte in, niet alleen omdat het CDA uit het centrum van de macht was verdwenen, maar ook omdat de kiezers wilden dat er een frisse wind ging waaien in 'Den Haag'. D66 had die pretentie keer op keer geuit, getuige de verschillende verkiezingsleuzen. D66 bood zich aan als het 'redelijk alternatief' en wilde 'andere politiek' bedrijven. De partij bestond uit verstandige mensen en had bovendien een aantrekkelijk, vertrouwenwekkend boegbeeld in de persoon van Hans van Mierlo.

Tijdens de regeerperiode van het eerste Paarse kabinet heeft D66 verzuimd de analyse van de verkrampde verhoudingen tussen de partijen ter linker- en rechterzijde verder door te trekken als concept voor de toekomst. Niet zozeer dus opnieuw *per se* paars, maar: hoe ga je om met een machtsstelsel waarbij de grote partijen op een automatische piloot hun eigen tegenstellingen creëren, terwijl de samenleving er inmiddels anders is gaan uitzien? Nieuwe vraagstukken vragen om nieuwe oplossingen en deze oplossingen moeten verder strekken dan de waan van de dag en verder dan het op korte termijn tevreden stellen van bepaalde belangengroeperingen. Toekomstgerichte oplossingen die door D66 worden voorgesteld zijn vaak hun tijd vooruit, als er nog geen draagvlak voor is. Tegen de tijd dat het draagvlak er komt, gaat het krediet vaak niet meer naar D66. Maar dat mag niet betekenen dat D66 haar vooruitstrevende, onorthodoxe karakter dan maar moet verloochenen. Ook niet als het om de machtsvraag gaat.

Er wordt wel gezegd dat D66 niet goed met macht omgaat. In dit rapport staan diverse voorbeelden. Maar politiek is nu eenmaal een machtsspel met spelregels en D66 heeft daarbij soms medespelers, maar vaker tegenspelers. Een relatief kleine speler als D66 kan de spelregels niet in haar eentje veranderen. Ze kan hooguit het spel ontregelen, maar daarvoor moet het spel wel tot op zekere hoogte worden meegespeeld. Die paradox zal altijd aan D66 blijven kleven. Het spel om de macht moet een doel dienen en dat doel moet steeds voor ogen gehouden worden en naar de eigen achterban en de kiezers geëxpliciteerd worden. De D66-manier van politiek bedrijven, met een zekere onbevanging en vrijzinnigheid, zonder ideologieën waarop teruggegrepen kan worden, is een voortdurende opgave en uitdaging waar D66 zich zowel bij regeringsdeelname als in de oppositie rekenschap van moet geven. Dat vergt veel van de partijleider, maar ook van de partijorganisatie en de leden.

Het onbehagen, dat zich ten tijde van de opkomst van Pim Fortuyn manifesteerde, richt zich weliswaar op 'Den Haag', dat niet zou weten wat er in het land speelt, maar heeft minder te maken met de behoefte aan verandering van het politieke systeem als zodanig. Het heeft wel te maken met de kloof tussen kiezer en gekozenen en de behoefte aan leiders die beloven dat er geluisterd wordt en geruststellende woorden spreken, liefst in begrijpelijke oneliners. Dat deze leiders qua analyse en toekomstperspectief een behoudende lijn kiezen, hoeft de ruimte voor vrijzinnige toekomstdenkers, waar het electoraat van D66 toe gerekend mag worden, niet te beperken. Integendeel, het lijkt waarschijnlijk dat een steeds grotere groep kiezers langzamerhand genoeg krijgt van partijen die geen macht willen afstaan, van een overheid die er niet is voor de burger, maar de burger klein houdt. Kiezers die genoeg krijgen van als 'infotainment' gebrachte nieuwsitems, die uitgaan van de hype van de dag en geen beroep doen op zelfstandige oordeelsvorming. Genoeg, niet alleen van deze massa-informatie maar ook van de ons opgedrongen massaconsumptie, waarbij milieuvriendelijkheid een ondergeschikte rol speelt. Genoeg van een vaak te ongenueanceerd integratiedebat dat tegenstellingen te veel in de 'wij-zij' sfeer trekt. Genoeg ook van een doorgeschoten individualisering die elke vorm van gemeenschapsdenken uitsluit. Genoeg echter ook van een betutteling door de overheid die onze eigen autonomie aantast. Zelf denken, samen doen, zonder een normatieve overheidsbemoeienis is waar steeds meer mensen naar onze mening behoefte aan krijgen. Een uitgelezen kans voor D66 om op eigenzinnige manier en met aandacht voor de menselijke maat van beleid en de betrokkenheid van burgers een eigen koers te varen.

Bijlage 1: uitslagen verkiezingen

<u>orgaan</u>	<u>jaar</u>	<u>percentage</u>	<u>zetels (omgerekend naar TK)</u>
Tweede Kamer	1994	15,50	24
Provinciale Staten	1995	9,20	14
Gemeenteraden	1998	5,60	9
Tweede Kamer	1998	8,99	14
Provinciale Staten	1999	5,88	9
Europees Parlement	1999	5,80	9
Gemeenteraden	2002	4,30	6
Tweede Kamer	2002	5,10	7
Tweede Kamer	2003	4,07	6
Provinciale Staten	2003	4,59	7
Europees Parlement	2004	4,25	6
Gemeenteraden	2006	2,65	4
Tweede Kamer	2006	1,96	3
Provinciale Staten	2007	2,56	4

Bijlage 2: Tijdlijn

03-05-1994	Tweede-Kamerverkiezingen
09-06-1994	verkiezingen Europees Parlement
18-08-1994	D66 akkoord met regeringsdeelname Gerrit-Jan Wolffensperger nieuwe fractievoorzitter
22-08-1994	beëdiging kabinet-Kok
08-03-1995	Provinciale-Statenvorkezingen Hans van Mierlo kondigt vertrek aan
31-05-1997	Els Borst kandidaat-lijsttrekker
25-10-1997	Els Borst gekozen tot lijsttrekker
21-11-1997	Gerrit-Jan Wolffensperger verlaat de politiek Thom de Graaf nieuwe fractievoorzitter
04-03-1998	gemeenteraadsverkiezingen
06-05-1998	Tweede-Kamerverkiezingen
29-07-1998	D66 akkoord met regeringsdeelname
03-08-1998	beëdiging kabinet-Kok II
18-08-1998	Hans van Mierlo verlaat de politiek
03-03-1999	Provinciale-Statenvorkezingen
18-05-1999	'Nacht van Wiegel', D66 veroorzaakt kabinetscrisis
07-06-1999	D66-minister Hayo Apotheker treedt af
10-06-1999	Verkiezingen Europees Parlement
03-07-1999	kabinet-Kok II hersteld
17-11-2001	Thom de Graaf gekozen tot lijsttrekker
05-03-2002	gemeenteraadsverkiezingen
16-04-2002	val kabinet-Kok II
15-05-2002	Tweede-Kamerverkiezingen
16-11-2002	val kabinet-Balkenende
16-11-2002	Thom de Graaf gekozen tot lijsttrekker
22-01-2003	Tweede Kamerverkiezingen Thom de Graaf kondigt terugtreden aan
23-01-2003	Boris Dittrich nieuwe fractievoorzitter
22-03-2005	nacht van Van Thijn
23-03-2005	Thom de Graaf treedt af als minister
26-03-2005	Paasakkoord
30-03-2005	Alexander Pechtold volgt Thom de Graaf op
02-04-2005	congres stemt in met Paasakkoord
02-02-2006	Tweede Kamerdebat over Uruzgan
03-02-2006	Boris Dittrich treedt af als fractievoorzitter Lousewies van der Laan nieuwe fractievoorzitter
27-02-2006	gemeenteraadsverkiezingen
24-06-2006	Alexander Pechtold gekozen tot lijsttrekker
29-06-2006	D66 zegt vertrouwen op in minister Verdonk
30-06-2006	Balkenende biedt ontslag D66-ministers aan
22-11-2006	Tweede Kamerverkiezingen

Bijlage 3: bezetting partijfuncties

Lijsttrekker

1994	Hans van Mierlo
1998	Els Borst
2002	Thom de Graaf
2003	Thom de Graaf
2006	Alexander Pechtold

Fractievoorzitter

1994-1997	Gerrit-Jan Wolffensperger
1997-2003	Thom de Graaf
2003-2006	Boris Dittrich
2006	Lousewies van der Laan
2006-heden	Alexander Pechtold

Partijvoorzitter

1992-1996	Wim Vrijhoef
1996-1999	Tom Kok
1999-2002	Gerard Schouw
2002-2005	Alexander Pechtold
2005-2007	Frank Dales
2007-heden	Ingrid van Engelshoven

Bewindspersonen Paars I, 1994-1998

<i>Ministers:</i>	Hans van Mierlo Hans Wijers Winnie Sorgdrager Els Borst	Buitenlandse Zaken, vice-premier Economische Zaken Justitie Volksgezondheid, Welzijn en Sport
<i>Staatssec.:</i>	Jacob Kohnstamm Dick Tommel Aad Nuis	Binnenlandse Zaken, Grote Steden Beleid V.R.O.M. Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Bewindspersonen Paars II, 1998-2002

<i>Ministers:</i>	Els Borst Hayo Apotheker Laurens-Jan Brinkhorst Roger van Boxtel	Volksgezondheid, Welzijn en Sport, vice-premier Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1998-1999) Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1999-2002) Binnenlandse Zaken, Grote Steden- en Integratiebeleid
<i>Staatssec.:</i>	Gerrit Ybema Annelies Verstand	Buitenlandse Handel Emancipatiezaken

Bewindspersonen Balkenende II, 2003-2006

<i>Ministers:</i>	Thom de Graaf	Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, vice-premier (2003-2005)
	Alexander Pechtold	Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties (2005-2006)
	Laurens-Jan Brinkhorst	Economische Zaken, vice-premier (2005-2006)
<i>Staatssec.:</i>	Medy van der Laan	Kunst, Cultuur en Media

Bijlage 4: Bronnen

Literatuur

Diverse campagne-evaluaties uit de periode 1994-2006

Diverse publicaties uit de periode 1994-2006

Land, Menno van der, *Tussen ideaal en illusie, de geschiedenis van D66 1966-2003*, Sdu Uitgevers, 2003

Wijnen, Pieter van, *"D66, kiezers en stemgedrag"*

Gesprekspartners

De commissie heeft gesprekken gevoerd met de volgende D66'ers:

Joris Backer
Bert Bakker
Els Borst
Roger van Boxtel
Laurens-Jan Brinkhorst
Erik van Buiten
Boris Dittrich
Thom de Graaf
Jacob Kohnstamm
Lousewies van der Laan
Ursie Lambrechts
Hans van Mierlo
Carla Pauw
Alexander Pechtold
Patrick Poelman
Henk Pijlman
Michiel Scheffer
Gerard Schouw
Eddy Schuyer
Paul Wessels
Gerrit-Jan Wolffensperger

Tevens heeft de commissie gesproken met een aantal deskundigen van buiten de partij, onder wie Philip van Praag en Paul Schnabel.